

Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine

Muammer Kaymak, Hacettepe Üniversitesi İİBF İktisat Bölümü,
ORCID: 0000-0002-9549-6357, e-posta: mkaymak@hacettepe.edu.tr

Özet

İskoç Aydınlanması'nın onde gelen düşünürlerinden Adam Smith, Aydınlanma felsefesinin genel esprisine uygun olarak bir tarih ve toplum kuramı inşa etmeye çalışmıştır. Bu kapsamlı projenin en önemli bileşenlerinden birisi, Glasgow Üniversitesi'nde verdiği hukuk bilimi derslerinde ayrıntılı bir şekilde formüle ettiği, insanlık tarihini özgül geçim biçimleri temelinde açıklayan dört aşamalı tarih kuramıdır. Smith, dört aşamalı tarih kuramında insanlığın avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret çağının biçiminde ardışık olarak sıralanan dört farklı çağdan geçtiğini, her bir çağın tanımlayan geçim biçiminin, toplumun hukuki ve politik yapısını, askeri örgütlemesini, toplumsal ilişkilerini, bireylerin davranış kodlarını belirlediğini vurgular. Aydınlanmanın ilerlemeci tarih görüşünün en önemli örneklerinden birisi olan bu kuram, 1750'lerin sonlarından itibaren İskoç Aydınlanma düşünürleri ve tarihçileri tarafından somut tarihsel incelemelerde kullanılmış ve tarihin maddeci kavranışının gelişimi bakımından önemli bir rol oynamıştır. Smith'in farklı geçim biçimleri üzerine araştırmasının temel sorunsalı özel mülkiyetin ve buna bağlı olarak hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini anlamak ve böylece içinde yaşadığı ve 'ticari toplum' diye andığı kapitalist toplumun genel işleyiş yasalarını anlamaya ve bu toplumun gelişimine yön vermeye dönük kuramsal ve pratik sonuçlar çıkarmaktır. Ancak bu kuram, tarihsel gelişmeyi "doğal özgürlüğün açık ve yalın sistemi" olarak nitelendiği ticari topluma varan doğrusal ve tedrici bir ilerleme süreci olarak okuyan Smith'in elinde teleolojik bir tarih görünümü taşır. Bu teleolojik tarih anlayışı kapitalizmi tarihsizleştirerek iktisadın adım adım tarih dışı bir bilime dönüşmesine zemin hazırlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Dört Aşamalı Tarih Kuramı, Adam Smith, 18. Yüzyıl, Aydınlanma.

On Adam Smith's Four Stages Theory of History

Abstract

Adam Smith, one of the leading figure of the Scottish Enlightenment, tried to build a theory of history and society in accordance with the general spirit of the Enlightenment philosophy. One of the most important components of his comprehensive project is the four-stages theory of socio-economic evolution that Smith formulated in detail

in his *Lectures on Jurisprudence* at the University of Glasgow in 1760s. Smith's four stages theory explains the history of humankind on the basis of successive modes of subsistence as 'the Age of Hunters; the Age of Shepherds; the Age of Agriculture; and the Age of Commerce', respectively. According to Smith, the mode of subsistence which prevails in each age, determines the legal and political structure, military organization, social relations, and the codes of individual behaviours. The four stages theory that based on the Enlightenment idea of progress, had been elaborated in historical studies by Scottish historians from the late 1750s and played an important role in the development of the materialist conception of history. The main concern of Smith's research on different modes of subsistence was to understand the development of private property and, accordingly, the forms of law and state, and thus draw theoretical and practical conclusions to understand the laws of motion of capitalism or "commercial society" as he calls it. However, since Smith reads historical development as a unilinear and gradual process of progress reaching the commercial society, which he calls "the open and simple system of natural freedom", this theory has an apparent teleological dimension. This teleological understanding of history led the transformation of classical political economy into an unhistorical science and thus paved the way for neoclassical economics.

Keywords: The Four Stages Theory, Adam Smith, 18th Century, Enlightenment.

Giriş

18. yüzyılda Adam Smith ve çağdaşları eliyle tarihsel bir bilgi alanı olarak doğan iktisat, geçirdiği evrim sonunda, neoklasik ya da marjinalist okulun öncü düşünürleri eliyle 1870'lerden itibaren tarihîsi ve mekanistik bir bilime dönüşmüştür. Bu yeni iktisat anlayışı, iktisadi gerçekliği her türlü toplumsal belirlenimden bağımsız atomistik bireylerin, bireysel çıkışa dayalı rasyonel davranışları temelinde ortaya çıkan bir kaynak tahsisi süreci olarak çözümler. Atomistik iktisadi karar birimlerinin (hanehalkları ve firmalar) parasal kısıtlar altında fayda ve kar maksimizasyonuna dönük rasyonel tercihleriyle şekillenen piyasa güçlerinin hareketi, iktisadi sorunun çözümünü sağlayan statik dengeye (equilibrium) ulaşılmasını sağlar. Bu yönyle neoklasik iktisat, Isaac Newton'un 1687 yılında yayınlanan *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*'nde formüle ettiği mekanik evren kuramı ile büyük benzerlikler taşır. İlk kuşak marjinalist iktisatçılarından W. S. Jevons iktisadı mekanistik bir bilim olarak inşa etmek üzere bu bilimi "haz ve acının kalkülübü" diye tanımlamıştır (2013: 23)¹. Yine öncü marjinalistlerden Avusturyalı Carl Menger, iktisat alanında özellikle Almanca konuşulan dünyada oldukça etkili olan ve bir kuramsal çerçeveye dayanmaksızın bir ulusal ekonominin oluşum sorunlarını aydınlatmak üzere iktisadi tarih malzemesini bir araya getirmeye çalışan Alman Tarihsel Okulu'na

karşı yürüttüğü *Methodenstreit* olarak bilinen polemikle, neoklasik okul adına iktisat ile tarih arasındaki son köprüleri de atmıştır (Hodgson, 2001: 27).

Yerleşik neoklasik geleneğin iktisadi mekanistik bir bilim olarak inşa etmesinden önce, iktisat alanında oluşumu 17. Yüzyıla kadar giden ancak kuramsal çerçevesi Adam Smith, David Ricardo gibi düşünürler eliyle oluşturulan klasik politik ekonomi okulu egemendir. Klasik okul, iktisadi gerçeği, kapitalizmi tanımlayan ana sınıflar arasında bölüşüm ilişkileri ve sermaye birikim süreci arasındaki bağlantılar temelinde çözümlemekte ve fiyatlar sistemini düzenleyen bir objektif temel olarak emek değer kuramına dayanmaktadır. Klasik politik ekonominin temel sorunsalı, Smith'in ünlü kitabının başlığında dile geldiği üzere, milletlerin zenginliğinin nedenlerini ve mahiyetini araştırmaktır. Böyle bir inceleme, özgül bir sosyo-ekonomik sistem olarak kapitalizmin dayandığı yeni toplumsal ilişkiler temel olarak, meta üretimine dayalı bir ekonomik yapının oluşturulması ve bu yapının işleyişinin güvence altına alınması ile ilgili kuramsal ve pratik sorunlara odaklanmak durumundaydı. Nitekim klasik politik ekonomi geleneği Batı Avrupa'da feudalizmden kapitalizme geçiş sürecinde, bu geçiş sürecini açıklamaya ve ona yön vermeye dönük çabaların bir ürünü olan toplum kuramının bir parçası olarak ortaya çıkmıştı ve ortaya çıktıığı dönemde tarihle iç içeydi. Hobsbawm'ın (1999: 147) ifadesiyle "iktisat ve tarih birlikte büyümüştü". Bilimsel politik ekonomi ve kuramsal tarih 18. yüzyılın ikinci yarısında, İskoçya'da Adam Smith, David Hume, Adam Ferguson gibi düşünürlerin, içinde yaşadıkları tarihsel dönüşüm sürecini açıklamak için geliştirdikleri toplum kuramının iki farklı vechesi olarak gelişmiştir. Bu düşünürler ekonomi alanındaki dönüşümü, içinde yaşadıkları toplumun tarihsel dönüşümünün bir parçası olarak algılamış ve yazılarında "feodal sistem" diye adlandırdıkları bir toplum biçiminden, adına "ticari toplum" (Adam Smith) ya da "sivil toplum" (Adam Ferguson) dedikleri başka bir toplum biçimine geçiş döneminde yaşadıklarını açıkça ortaya koymuşlardır (Hobsbawm, 1999: 147). Bu düşünürlerin geliştirdiği toplum kuramı, tarihi bir olgular yığını olarak değil değişimin dayandığı yasaları araştıran bir bilim olarak inşa ederken, yeni toplumun işleyiş ilkelerini ortaya koymak için, 17. yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürlerinin ve özel olarak Fransız Fizyokrasi okulunun katkılarına dayanarak geliştirilen düşünceler, politik ekonomi bilimini doğurmuştur.

Dört aşamalı tarih kuramı olarak bilinen ve yalnızca bilimsel tarıhçılığın doğusuna değil politik ekonomi biliminin gelişimine de önemli bir katkıda bulunan kuram, aşağıda ele alınacak bir dizi doğrudan ve dolaylı kaynaktan yararlanarak ilk kez Adam Smith tarafından formüle edilmiştir. Smith'in formülasyonuyla ilgili en doğrudan kaynak, 1760'lı yıllarda Glasgow Üniversitesinde verdiği hukuk bilimi (jurisprudence) dersleridir. Smith bu derslerde insanlığın sırasıyla avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret biçiminde dört farklı çağdan geçtiğini vurgulamıştır.

Smith'e göre her bir çağ, insanın kendi varlığını koruma ve kendi durumunu iyileştirme yönündeki doğal eğiliminden beslenen farklı yaşam biçimleriyle (mode of subsistence) karakterize olmaktadır. Smith'in farklı yaşam biçimleri üzerine araştırmasının temel sorunsalı her bir aşamada özel mülkiyetin ve buna bağlı olarak hukuk ve devlet biçimlerinin gelişimini anlamaktır. Smith her toplumun doğrusal bir ilerleme çizgisi içinde bu aşamalardan geçeceğini, bir aşamadan diğerine geçtikçe zenginliğin, toplumsal düzenin, adaletin, devletin, yasaların, mülkiyetin kapsamı ve çeşitliliğinin, gerek kir ve kent gerekse toplumsal işbölümünün gelişeceğini vurgulamaktadır (Alvey, 2003: 4).

Kuramın temel özelliği, toplumsal evrimi, insan deneyiminin farklı yönlerini tutarlı bir şekilde bir araya getiren ve birbirini izleyen farklı çağlara göre açıklamasıdır. Bu tarih kuramına, Smith'in ünlü biyografisi kaleme alan Dugald Steward (1980: 293) tarafından *theoretical or conjectural [varsayımsal] history* adı verilmiştir. Smith yazısında *varsayımsal tarihin*, ampirik gerçekliği kuramsal modele uyduğu ölçüde dikkate alan seçici bir tarihyazımıma mı yoksa bir olaylar yığınından başka bir şey olmayan ampirik gerçekliğe bir tarihsel gelişme kuramının ilk kez uygulanmasına mı işaret ettiği üzerine geniş bir tartışma vardır. Dahası Smith'in toplumun erken aşamalarına dair tarihsel yorum ve açıklamalarında büyük ölçüde Antik Yunan ve Roma tarihçilerine ve kendi çağdaşı olan avci ve çoban toplulukları üzerine yazılan ve bilimsel ciddiyeti şüpheli eserlere dayanması ortaya koyduğu kuramın tarihsel gelişmeyi ne ölçüde açıkladığı üzerine önemli bir tartışmaya kaynaklık etmiştir (Brewer, 2008: 6-7). Gerçekten de Smith, profesyonel anlamda bir tarih çalışmasına imza atmamıştır. Eserlerinde, özellikle *Milletlerin Zenginliği*'nde sıkça başvurduğu tarihsel açıklamalar, kimi kuramsal sorunları aydınlatmak için kullanılan geniş arasözlerden (digressions) ibarettir (Kula, 2001: 3). Ancak Smith'in geliştirdiği kuram, İskoç aydınlanması karakterize eden tarihsel incelemelerin öncüsü olmuş, tarih temelli yeni bir iktisadi düşünmenin yolunu açmıştır. Smith'in kuramsal tarih anlayışı, 18. yüzyılın ikinci yarısında İskoçya'da David Hume, William Robertson, Lord Kames, Adam Ferguson ve John Millar gibi bir dizi başka düşünürün tarihsel evrimi konu alan genel ve spesifik çalışmalarında ayrıntılandırılmıştır. Bu düşünürlerin çalışmaları birçok yorumcu tarafından bir toplum kuramına dayalı bilimsel tarihçiliğin ilk örnekleri olarak değerlendirilmektedir (Burke, 2000: 4; Callinicos, 2004: 46-48; Hopl, 1978: 21).

Tarihin dört aşamalı gelişme kuramı, o güne deðin tarihi, takdir-i ilahinin ya da kutsal bir görevle donatılmış büyük insanların eylemlerinin sonucu biçiminde kavrayan geleneksel tarih anlayışına karşı önemli bir ilerlemeyi temsil etmektedir. Ne var ki bu kuram tarihsel gelişmeyi, "doðal özgürlüğün açık ve yalın sistemi"² olarak nitelendiği ticari topluma varan kesintisiz ve tedrici bir ilerleme süreci içinde ele almaktadır. Bu yönüyle bu kuramın ilerlemeci olduğu kadar teleolojik bir nitelik taşıdığını söylenebilir.

Smith, formüle ettiği tarihsel gelişme kuramına *Milletlerin Zenginliği*'nde açıkça yalnızca V. Kitapta devlet harcamalarını incelediği kısımda "Savunma Harcamaları" ve "Adalet Harcamaları" ve gençlerin eğitimi ile ilgili bölümlerde değinmiştir. Ancak eserin daha ilk satırlarından başlayarak ele aldığı sorunları bu tarihsel gelişme kuramına doğrudan gönderme yaparak tartışmaktadır. Bu bağlamda dört aşamalı tarih kuramının Smith'in tüm yaşamı boyunca geliştirdiği bütünsel sistemin ana hattını oluşturduğu söylenebilir (Meek, 1977: 20-21).

20. yüzyılın ikinci yarısında Adam Smith'in entelektüel mirası üzerine akademik uzmanlaşmanın derinleşmesiyle birlikte, dönemin tanıklıklarının daha titiz bir incelemesine dayanarak İskoç Aydınlanması'nın ana tartışma konularını besleyen dört aşamalı tarih kuramının ilk olarak Smith'in 1750-51 yıllarında Edinburgh Üniversitesi'nde verdiği derslerde formüle edildiği anlaşılmıştır (Meek, 1977: 27). Smith'in ve anılan diğer İskoçyalı düşünürlerin ortak noktası, toplumsal evrimi açıklarken işbölümünün gelişmesi ekseninde maddi üretim güçlerine merkezi bir rol biçimleri, mülkiyet ilişkilerinin hukuk ve devlet biçimleri ile ilişkisine dair maddeci bir tarih kuramının öncülerini ortaya koymalarıdır.

Bu yazıda 19. yüzyıl sonlarında tarih dışı mekanistik bir bilime dönüsen iktisadın bağımsız bir bilim olarak doğduğu dönemde, tarihle kurduğu ilişki Adam Smith'in tarih kuramılığında ele alınmaktadır. Bu çerçevede öncelikle Smith'in dört aşamalı tarih kuramının entelektüel arka planı ele alınmakta, ardından Smith'in farklı eserlerinde bu tarih anlayışının nasıl sergilediği ortaya konulmaktadır. Yazıda, bu kuramın Smith'in kuramsal modelinin aslı bir ögesi olarak görülmesi gerektiği, özellikle *Milletlerin Zenginliği*'nde bu kurama, ticari toplumu tarihsel ilerlemenin nihai uğraşı olarak değerlendirilen teleolojik bir tarih anlayışının temel dayanağı olarak sıkça başvurduğu gösterilmeye çalışılmaktadır.

Dört Aşamalı Tarih Kuramının Kökenleri: Doğanın Yasalarından Toplumun Yasalarına

Smith'in formüle ettiği dört aşamalı tarih kuramı, 17. yüzyıl sonlarından 18. yüzyıl sonlarına uzanan Aydınlanma Çağının entelektüel programının önemli bir bileşeni olarak değerlendirilebilir. Aydınlanma Çağı, Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinin koşullandırdığı Rönesans, dinsel reformasyon, bilim devrimi ve burjuva devrimleri gibi birbiriyle yakından ilişkili gelişmelerin birikimi üzerinde yükselir. Aydınlanma, kapitalizmin siyasal zaferini pekiştiren klasik burjuva devrimlerinin ilk halkası olan 1688 İngiliz Şanlı Devriminden (Glorious Revolution) 1789 Fransız Devrimine uzanan süreçte Batı Avrupa'da burjuva toplumun gelişim özelliklerinin anlaşılması ve burjuva toplumun önündeki engellerin kaldırılması yönündeki çabaları yansıtır.³ Aydınlanma felsefesi içinde felsefi ya da kuramsal tarihin doğusu bu yöndeki arayışların sonucudur. Bu arayışın en verimli sonuçları Fransa'da ve İskoçya'da ortaya çıkmıştır.

Aydınlanma Felsefesinin entelektüel açıdan en güçlü dayanağını 17. yüzyıl bilim devriminin başarıları oluşturur. 17. Yüzyıl bilim devriminin başarılarının zirvesini temsil eden Isaac Newton'ın *Doğa Felsefesinin Matematik İlkeleri*, -tarihsel deneyimin bütünselliği dikkate alındığında belki de hiç rastlantısal olmayan bir şekilde-, Şanlı Devrim'den bir yıl önce yayınlanmıştır. Bu eserde Newton maddenin hareket yasalarını ve evrensel kütleçekim düşüncesini formüle ederek, insan aklına duyulan güveni pekiştirmiştir, tipki doğa gibi toplumun tabi olduğu hareket yasalarının da insan aklıyla kavranabilir olduğu fikrini desteklemiştir⁴ (Çığdem, 2003: 61).

Newton'ın geliştirdiği aksiyomatik ve tümdengelimci bilgi kuramı doğa bilimleri alanında 16. ve 17. yüzyıldaki devrimsel gelişmelerin sonuçlarına dayanarak Bacon ve Descartes'in oluşturduğu empirist ve rasyonalist bilgi kuramlarının bir sentezine dayanmaktadır. Bu bilgi kuramı, John Locke'un *An Essay Concerning Human Understanding* adlı eserinde geliştirdiği duyumcu (sensationalist) bilgi kuramı ile birlikte 18. yüzyılda gelecek toplum kuramına entelektüel bir temel sağlamıştır (Montes, 2003: 726; Çığdem, 2003: 62-63).

Aydınmacılar 17. yüzyıl bilim devriminin başarılarından hareketle doğanın olduğu gibi toplumun da değişim ve yapısının aklı yoluyla kavranabilirliği ve buna bağlı olarak değiştirilebilirliği fikrini benimsemiştir, bu çerçevede feudal monarşileri ve bunların koruma altına aldığı feudal toplumsal ilişkileri köklü bir eleştirisini konusu haline getirmiştir. Aydınmacı düşünürleri benimsedikleri eleştirel program doğrultusunda bireysel özgürlükler, toplumsal eşitlik, ahlak felsefesi, sekülerizm, dinsel tolerans, siyasal düzen üzerine bir geniş bir toplumsal incelemeler literatürü üretmiştir. Aydınmacılar, 18. Yüzyılda Batı Avrupa'da belirgin bir şekilde ortaya çıkan maddi-teknik gelişmeyi özerk insan aklına bağlayarak, aklın kazandığı bu enerjinin insan deneyiminin her alanında geri döndürülemez bir ilerleme sürecine yol açtığı kanısındadırlar (Israel, 2018: 18-19). Aydınmanın tarihe yönelmesinde bu ilerlemeci vizyonun temellendirilmesi kaygısı da belirleyici olmuştur. 1750'de A. R. J. Turgot'un aşağıda değineceğimiz çalışmaları bu ilerleme ideolojisini ilk versiyonunu ortaya koyarken, Marquis de Condorcet 1795 yılında yayınlanan *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain* (İnsan Zekâsının İlerlemeleri Üzerine Tarihi Bir Tablo Taslağı) adlı eserinde insan aklının ilerlemesinin farklı çağlarını ayrıntılı bir şekilde ele almıştır. Adam Smith'in de bir parçası olduğu İskoç aydınlanması geleneği ilerlemeyi barbarlıktan uygarlığa doğru birikimli bir gelişme süreci olarak bir toplumsal evrim şeması içinde ele alırken, Fransız aydınlanmasında ilerlemeyi insan aklının yetkinleşmesi olarak okuyan entelektüel evrimcilik belirgin bir ağırlık taşımıştır.⁵

Aydınmacı düşünürleri, büyük ölçüde klasik antikitenin ürettiği literatürü yeniden canlandırmaya çalışan 16. ve 17. yüzyıldaki düşünürlerin aksine,

modernliği geçmişten kökten bir kopusu temsil eden yeni bir dönem olarak kavramlaşmıştır (Callinicos, 2004: 32). 16. ve 17. yüzyıllarda Machiavelli, Bodin, Montaigne, Grotius, Hobbes gibi düşünürler getirdikleri düşünsel yeniliklere karşın klasik Yunan felsefesinin Plato, Aristoteles ve Thucydides gibi filozof ve tarihçilerinin toplumu, insan doğasının değişmez özelliklerinden türeyen eğilimlerin etkisi altında yozlaşmaya eğilimli belli devlet biçimleri ile özdeş olarak gören yaklaşımlarından kopmamıştır (Callinios, 2004: 27-28). Althusser (1987: 7)'in Hobbes, Spinoza ve Grotius bağlamında vurguladığı üzere, "bir bilim yapmaktan çok bir bilim anlayışı" öneren, somut olguların tümü üzerine değil ya birkaçı üzerinde duran ya da genel olarak toplum üzerinde düşünen bu düşünürler "gerçek tarihin kuramını" değil, "toplumun özünün kuramını" yapmış, onun "ideal ve soyut bir modelini" sunmuştur. Aydınlanma felsefesi ise, antik düşünürlerin sağladığı düşünsel malzemeyi yeni bir yöntem ve yeni bir içerikle ele alarak düşünce tarihinde önemli bir kırılmayı gerçekleştirmiştir.

Aydınlanma felsefesinin temel yeniliği toplumun keşfidir. Yalnızca belirli politik bünyelerde bir araya gelen insanlar topluluğu olarak değil, kendi oluşturdukları / başka toplumlardan öğrendikleri kültür, yapı ve kurumlar içinde toplumsal ilişkiler kuran insanların birliği olarak toplum fikri Aydınlanmanın ürünüdür. Aydınlanmanın ürettiği geniş toplumsal incelemeler literatürü toplumsal tabakalaşma, işbölümü, eşitsizlik, çatışma, uyum vb. kavamlara dayanan bir toplum kuramının temellerini atmıştır (Swingewood, 1998: 38).

Toplum kuramı politik kurumlardan ayrı olarak düşünülen bir toplum kavrayışına dayanır. Bu kavrayışın maddi temeli Batı Avrupa'da yaşanan feodalizmden kapitalizme geçiş sürecidir. Bu süreç öncelikle Batı Avrupa'da Ortaçağın statülere dayalı geleneksel toplumundan, özel mülkiyetin, bireysel özgürlüğün, rekabetin, sözleşme ilişkilerinin belirleyici hale geldiği kapitalist topluma geçiş içermektedir. Dolayısıyla belli bir andaki toplumun yapısını anlamanın yolu onun geçirdiği evrimin anlaşılmamasından geçmektedir. Geçiş sürecinin bir toplum kuramının doğuşuna katkıda bulunan ikinci vechesi ise, Batı Avrupa'nın bu süreçte mekân ufkunun genişlemesiyle birlikte farklı toplum yapıları ile dolayız bir şekilde karşılaşmasıdır. Coğrafi keşiflerden başlayarak, kolonialcılık, köleçilik, yakın ve uzak doğu ile ticari bağlantıların artması, farklı toplumsal yapıların farklı insan deneyimlerinin anlaşılmasını entelektüel bir zorunluluk haline getirmiştir. Bu dönemde misyonerler, gezginler ve tüccarların karşılaşıkları başka toplumlar üzerine yazdıkları, insan deneyiminin çeşitliliğini ortaya koymaktadır. Amerika kıtasında karşılaşılan özel mülkiyet ve devlet aşamasına geçmemiş ilkel toplulukların, o güne degen bilinmeyen İnka, Aztek gibi tarımcı uygarlıkların, İran, Arabistan, Osmanlı ve Çin gibi farklı toplumsal yapılarla sahip uygarlıkların daha yakından incelenmesi, farklı toplumsal yapılarla ilgili genellemelere ulaşma, bu farklılıkların kaynağını oluşturan nedenleri araştırma yönünde bir arayışa yol açmıştır (Hazard, 1999: 24-27; Callinicos, 2004: 27).

Batı dışındaki toplumların incelenmesi, Batının içinden geçtiği köklü değişim sürecinin anlamlandırılması ve eleştirisi için önemli bir hareket noktasıdır. Örneğin Karayıplerdeki ve Kuzey Amerika'daki avcı ve toplayıcı kabilelerin eşitlikçi yapısı, Avrupa'da egemen hale gelen bireysel çıkar, ahlaki yozlaşma ve güç mücadelelerinin eleştirisi olarak geliştirilen bir "soylu vahşi" (noble savage) imgesine, ya da tersine Hobbes'in *Leviathan*'da orijinal toplum sözleşmesini dayandırdığı doğa durumundaki insanın "yalıtk, fakir, iğrenç, hayvani ve kısa" yaşamı argümanın dayanağı olarak "aşağılık vahşi" (ignoble savage) imgesine kaynaklık etmiştir⁶ (Lindberg, 2013: 20). Fakat burada kuramsal tarihin gelişimi bakımından daha önemli olan yön, toplumların maddi yaşamın örgütlenmesinde farklı yolları izlediğinin ve bu yolların bir ardisıklık sergilediğinin sezikmesidir. Bu ardisıklık fikri, belirli bir tarihsel anda farklı toplumların farklı gelişme aşamasında olmasına işaret eden eşitsiz gelişmenin çözümlenmesinin de anahtarıdır. Nitekim Aydınlanmacıların içinde yaşadıkları toplumu ve diğer toplumları anlama yönündeki girişimleri ana eksen olarak büyük ölçüde İngiltere'de 17. yüzyılda kapitalizmin iktisadi ve politik zaferini ilan etmesi ile sonuçlanan gelişmelere odaklanır. Bu yöndeki girişimlerin İngiltere'nin o dönemdeki en büyük rakibi Fransa'da ve 1707'de İngiltere ile birleşmenin ardından sancılı bir iktisadi ve politik dönüşüm yaşayan İskoçya'da yoğunlaşması rastlantı değildir. Bu iki ülkenin entelektüelleri kendi ülkelerinin İngiltere karşısındaki geriliğinin nedenlerini soruştururken bir tarihsel gelişme kuramına ulaşmıştır.

Aydınlanmanın öncü isimlerinden Voltaire'in bir süre yaşadığı İngiltere üzerine gözlemlerini içeren *İngiltere Üzerine Mektuplar* (*Lettres sur les Anglais*) adlı eserinde, bu ülkenin durumunu Fransa ile kıyasladığı temel başlıklar Aydınlanma Felsefesinin odaklandığı temel sorunsalların özeti gibidir. Voltaire bu mektuplarda İngiltere'nin Fransa karşısında üstün olduğu başlıca konuların kilise baskısına karşı dinsel toleransın hâkim olması, anayasal monarşiyi hayatı geçirmiş olması, ticaret ve girişim özgürlüğünü hakim kılmış olması ve Newton'ın şahsında cisimleşen bilimsel başarıları olduğunu söyler. Voltaire (1733)'e göre bu ülkenin üstünlüğünün anahtarı ticarettir:

İngilizlere zenginlik getiren ticaret, onları özgürleştirdi ve bu özgürlük ticaretin daha da gelişmesine yol açtı. Bunun sayesinde devletlerinin gücü de arttı. Ticaret gün be gün onları denizlerin hâkimi kılacak donanmayı güçlendirdi, İngiltere'nin şu anda yaklaşık 200 savaş gemisi var. Gelecek kuşaklar şaşırarak öğrenecekler ki biraz kurşun, kalay, kil ve kaba yünden daha fazlasına sahip olmayan küçük bir ada, ticaret sayesinde, 1723'te dünyanın üç farklı ucuna filo gönderebilecek kadar güçlendi - biri Cebelitarık'ı korumak için, diğeri Portobello'ya İspanya krallığının servetine el koymak için, üçüncüsü Baltık denizine kuzey güçlerini savaştan korumak için.

Voltaire'in İngiltere üzerine gözlemleri Fransız Devrimine kadar Fransız entelektüellerin kozmopolit bir söylem içinde insanı ve toplumu anlama ve değiştirme yönündeki entelektüel üretimlerine ve pratik faaliyetlerine yön veren temel kaygıyı ortaya koymaktadır: İngiltere'nin ekonomi ile gerçekleştirdiği dönüşümü politik reformlar yoluyla hayatı geçirmek. Fransız Aydınlanma düşünürleri İngiltere'de kapitalist gelişmeninvardığı ileri aşamanın ürünü olan 17. yüzyıl burjuva devrimleri ile tamamlanan feudalizmden kapitalizme geçiş sürecinin Fransa'da tepeden politik reformlarla gerçekleştirilmesi için kapsamlı bir entelektüel mücadeleye girişmiştir. Bu çerçevede Aydınlanma düşünürleri Fransa'da feudalizmin bir direniş hattı olarak ortaya çıkan mutlak monarşinin kapitalist gelişmenin önüne çıkardığı engellerin kaldırılmasını "aklin meşalesinin" aydınlığında gerçekleştirilecek kapsamlı bir toplumsal reform projesine bağlamıştır. Aydınlanma düşünürleri, 18. yüzyılın ortalarından itibaren entelektüel kulüpler, bilim dernekleri, localar, geniş yiğinlara yönelik basım yayın faaliyeti ile monarşinin baskı ve sansürüne aşmaya çalışarak bu düşünceleri yaymaya çalışmıştır. Bu çerçevede ortaya çıkan en önemli girişim olan Diderot ve D'Alambert'in ünlü *Ansiklopedisi* (*Ansiklopedi ya da Bilimler Sanatlar Açıklamalı Sözlüğü*) 1751-1772 yılları arasında yayınlanmıştır.

Voltaire (2000: 76-79) *Ansiklopedi*'ye yazdığı *Tarih* maddesinde olayların tarihi diye tanımladığı tarihçiliği ikiye ayırır. Bunlardan ilki kutsal tarihtir. Voltaire artık geçerli olmayan bu alandan ustaca sıyrılır: "Kutsal tarih Tanrıının bir zamanlar Yahudi ulusunu yönlendirmek ve şimdi de bizim inancımızı sınamak için gösterdiği mucizesel işlemlerin dizisidir. Ben bu saygıdeğer konuya deignumeyeceğim." Ardından tarihyazımındaki yeni bakış açısını şöyle açıklar:

...Modern tarihçilerden daha fazla ayrıntı, daha iyi saptanmış olgular, daha kesin tarihler, daha sağlam kaynaklar isteniyor ve törelere, yasalara, ticarete, maliyeye tarıma, nüfusa daha fazla dikkat etmeleri gerektiği ileri sürülmüyor. Matematik ve fizik için söz konusu olan tarih için de söz konusu...

...Amu Derya (Seyhun) ve Sir Derya (Ceyhun) kıyılarında bir barbardan sonra bir başka barbarın iktidarı ele aldığından başka söyleyecek şeyiniz yoksa okurlarınıza ne bakımdan yararınız olabilir.

Aydınlanma felsefesi içinde tarihin insan akıyla kavranabilirliği fikri doğrultusundaki çığrı açıcı yenilik Montesquieu'nun 1748 yılında yayınlanan *Kanunların Ruhu* adlı eseriyle gelmiştir.⁷ Bu eserle birlikte o güne dekin ilahi bir düzene dayalı ya da yasa koyucunun eylemi olarak kavranan bir tarih anlayışı yerini kesin olarak insan akıyla kavranabilir objektif yasalara dayalı tarih anlayışına bırakmıştır. Althusser (1987) olguların çeşitliliğinden ve değişiminden tarihsel yasalar oluşturmaya çalışan bu eserin "yöntemde bir devrim'i temsil ettiğini vurgulamıştır.

Montesquieu (2017) eserin önsözünde toplumu insanların iradesinden bağımsız bir yapı olarak kavramsallaştıran şu ifadeleri kullanmıştır:

Bu kitabı konusu dünyanın bütün halklarının çeşitli alışkanlıklarını, örfleri, adetleri ve yasalarıdır. ...Önce insanları inceledim. Ve örf ve adetlerin ve yasaların bu sonsuz çeşitliliği içinde onların yalnız kendi keyif ve isteklerine göre davranışmadıklarına... rastlantıyi bile etki alanı içinde tutan bir zorunluluk tarafından yönlendirildiklerine inandım.

Montesquieu, eserinde, farklı toplumlarda neden farklı kanunların var olduğunu soruşturur. Bu çerçevede, cumhuriyet, monarşi ve despotluk olmak üzere üç tür yönetim biçimini saptar. Bu yönetim biçimlerinin her biri farklı bir ilke tarafından yönlendirilen farklı sistemlerdir. Cumhuriyet erdem ilkesi ile örtüşürken, monarşî onur, despotluk ise korku ile örtüşür. Montesquieu, bu açıklama ile tarihsel değişimde ilkeden sisteme doğru bir nedensel mekanizma da ortaya koymaktadır. Öte yandan Montesquieu bu farklı ilkelerin egemen olduğu farklı yönetim biçimlerini, iklim, coğrafya, coğrafi konum ve toprak büyülüğu gibi maddi nedenlere de dayandırmaktadır. Bu çerçevede Atina, Roma Cumhuriyeti, Venedik, Ceneviz, İngiltere coğrafi olarak korunaklı, ada ve kıyı ülkeleri ve küçük devletler cumhuriyet ile yönetilir. Fransa gibi orta büyüklükteki ülkeler monarşîye eğilimlidir. İklimin ve toprak yapısının tarım yapmaya uygun olmadığı çok büyük topraklara sahip Çin, İran, Osmanlı gibi ülkelerde ise despotizm egemendir. Montesquieu, bu çözümlemede esas olarak Batı Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş sürecinde ortaya çıkan mutlak monarşilerin, girişim özgürlüğü ve mülkiyet güvencesi bakımından kapitalizm öncesi ilkeler dayanan despotizme dönüşme olasılığını gündeme getirmekte, bu çerçevede despotik ülkelerdeki mülkiyetin statüsünü tartışmaya açmaktadır. Söz gelimi Osmanlı devletinde, Sultanın bütün toprakların sahibi olmasının, tarım ve sanayinin ihmali edilmesinin temel gereklisi olduğunu vurgulamakta, buradan hareketle siyasal yapı ile mülkiyetin gelişmesi arasında bir bağlantı aramaktadır (Timur, 2011: 86-87). Nitekim Montesquieu, *Kanunların Ruhu*'nda bir tarihsel gelişme kuramının öğeleri olarak formüle etmese de farklı geçim biçimleri ve bu geçim biçimlerine karşılık gelen hukuk düzenine açıkça işaret etmektedir:

Kanunlar, çeşitli halkların geçimlerini sağlamaya biçimleriyle yakından ilişki içerisindeidir. Ticaret ve denizcilikle geçen bir halka, tarım yapmakla geçen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gereklidir. Tarımla geçen bir halka, hayvancılıkla geçen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gereklidir. Hayvancılıkla geçen bir halka, avcılıkla geçen bir halka göre daha geniş kapsamlı kanunlar gereklidir (2017: 360).

Montesquieu'ya göre farklı geçim biçimlerinde medeni kanunu geliştiren şey, toprağın pay edilmesi ya da mülkiyettir. "Toprakların pay edilmediği

milletlerde medeni kanun sayısı çok az olacaktır" (2017: 362). Göründüğü üzere, Montesquieu, geçim biçimleri temelinde mülkiyet ile hukuk ve devlet arasındaki özgül bağantwortya ilk olarak işaret etmiş ve kendisinden sonra gelen tarih yorumlarına önemli bir kapı açmıştır.

Kanunların Ruhu'nun yayınlanmasıının ardından gelecekte onde gelen bir iktisatçı ve XVI. Louis'nin maliye bakanı olarak ünlenecek olan A. R. J. Turgot, 1750-51 yılında Sorbonne Üniversitesinde sunduğu İnsan Aklının Ardisık İlerlemesinin Felsefi İncelemesi ve *Evrensel Tarih* adlı çalışmalarında Montesquieu'ya dayanarak tarihin farklı geçim biçimlerine dayalı ilerleme süreci izlediğini vurgulamıştır. Turgot bu eserlerde avcılık, çobanlık ve tarım aşamalarından oluşan ve insan zihninin ilerlemesinde kendisini gösteren "üç aşamalı" bir tarihsel gelişmeden söz etmektedir (Meek, 1973: 7-10). Turgot'un modelinde kentler ve ticaret tarımsal gelişmenin bir sonucu olarak doğmakta ve bu noktada akıl çağına ulaşmaktadır. Turgot'un 1750'lerin başında, sanayi ve ticarete dayalı yeni toplumsal aşamayı özgül bir geçim biçimini olarak tartışmamış olmasının, yalnızca Fransa'nın sosyo-ekonomik gerçekliği ile ilgili maddi bir sınırlamadan değil, ideolojik bir tercihten kaynaklandığı söylenebilir. Turgot'un ideolojik tercihi, 1760'larda Fransa'nın geleceğini tarıma dayalı bir monarşinin akıl yoluyla kavranacak doğa yasaları işliğinde reforme edilmesine bağlayan Fizyokrası okulunun sadık bir izleyicisi olmasını da açıklamaktadır. Her ne kadar Turgot kuramsal açıdan Fizyokrasinin kurucusu Quesnay'nın çizdiği çerçeveyi aşan ve büyük ölçüde Adam Smith'i haber veren bir çerçeve oluşturmuş olsa da Fizyokrasie bağlantılılığını sürdürmüştür (Schumpeter, 2006: 238).

18. Yüzyıl Aydınlanma felsefesinin en etkili kolu olan Fransız aydınlanmasında toplumsal reformun temelini oluşturacak her türlü bilginin temel kaynağı olarak insan aklının vurgulanması belirgin bir özelliktir. Ancak Aydınlanma, yalnızca Fransa'da değil İskoçya, Almanya, İtalya gibi ülkelerde farklı vurguları ön plana çıkarılan geniş bir harekettir. Aydınlanma felsefesinin İskoçya'da gelişen kolu Fransız Aydınlanmasından farklı olarak aklın egemenliği vurgusu yerine İskoçya'da 1707 yılında İngiltere ile birleşmenin ardından hızlanan kapitalist gelişmenin koşullandırdığı entelektüel, politik ve iktisadi sorunlara bir yanıt geliştirmeye odaklanmıştır. İskoçya'nın özgün tarihsel gelişiminin ürünü olan gelişkin entelektüel ortamı ve üniversite sistemi İskoç Aydınlanmasının merkezi tartışmalarının daha sistematik ve daha akademik bir çerçeve içinde gelişmesini sağlamıştır. İskoç Aydınlanmasının onde gelen düşünürleri birkaç istisna dışında Edinburgh ve Glasgow Üniversitesi profesörleridir (Robertson, 1997: 2; Philipson, 1981: 19).

İskoç aydınlanmasının merkezi tartışmalarını belirleyen iki ana izlekten bahsedilebilir. Bunlardan ilki ahlak felsefesi tartışmalarıdır. İskoç filozofların 18. yüzyılın önemli bir bölümünde bireysel çıkara dayalı yeni iktisadi koşullarda

erdem, özgecilik gibi geleneksel ahlaki değerlerin nasıl korunacağı, rekabet ve kişisel çıkar peşinde koşmanın hâkim davranış kalibi olduğu bir ticari toplumda, uyumlu bir toplumsal düzeni sağlayacak birleştirici ilkenin ne olacağı sorularına yanıt aramıştır. Bu arayışın entelektüel çerçevesini Bernard Mandeville'in 1705 yılında yayınlanan *The Fable of the Bees* adlı eserinde ortaya attığı kıskırtıcı görüşlere verilen yanıtlar oluşturmuştur. Mandeville, geleneksel ahlak felsefesini hicveden eserinde maddi ilerleme sürecine ahlaki temelde yöneltlen itirazları alaya almış, ilerlemenin ahlaken kötü olarak görülen bencillik, rekabet, hırs gibi duygulardan kaynaklandığını savunmuştur. Glasgow Üniversitesi Ahlak Felsefesi Profesörü ve Adam Smith'in "unutulmaz" hocası Francis Hutcheson, David Hume, Adam Smith ve Adam Ferguson, Mandeville'in ortaya attığı argümanı ciddiye almış ve Mandeville'e geleneksel ahlak felsefesi zemininde değil, bir toplumsal gelişme kuramı ışığında cevaplar geliştirmeye yönelmiştir (Robertson, 1997: 3-4; Hirschman, 2008).

İskoç Aydınlanması'nın odaklandığı bir diğer mesele zengin bir ülke ile birleşen yoksul bir ülkenin politik saygınlığını ve iktisadi bağımsızlığını nasıl koruyacağı ile ilgilidir. Bu mesele, İskoçya'nın İngiltere ile birleşme sonrasında artık adı Büyük Britanya olan birlük içinde siyasal ve askeri kurumlarının geleceğinin ne olacağı, iktisadi eşitsiz gelişmenin nasıl ortadan kalkacağı yönünde İskoç milliyetçileri ile İskoç liberalları arasında cereyan eden somut tarihsel bir tartışmadan kaynaklanmaktadır (Hont, 1983). Bu tartışmaların bir diğer yönü, İngiliz siyasetindeki Kralci Tory ve liberal Whigler arasındaki bölünmede ifadesini bulan anayasal tartışmaların İskoçya'ya taşınmasıdır. İskoçya'da liberal Whig siyasetinin anayasal monarşi yanlısı tutucu kanadıyla Cumhuriyetçi görüşlere yakın olan radikal kanadı arasındaki ayırmalar da İskoç elitleri içindeki tartışmaların önemli eksenlerinden biridir (Venturi, 1971: 133).

Öte yandan İskoç entelektüelleri içinde ticarileşmenin yaratacağı eşitsiz sonuçlara dönük kaygılar daha geniş bir bağlam içinde, toplumsal gelişmenin eşit olmayan karakteri ve kapitalist gelişmenin doğası üzerine incelemelere yol açmıştır. Örneğin 1755 yılında İskoç Aydınlanması'nın önde gelen üyelerinin oluşturduğu *Select Society*'nin yayınladığı *Edinburg Review*'in ilk sayıındaki editorial yazısında Francis Bacon'un toplumsal gelişmeyi açıklamak için ortaya attığı biyolojik metafora gönderme yaparak şunlar vurgulanmaktadır: "Eğer ülkeler gelişme bakımından farklı çağlardan geçiyorsa, Kuzey Britanya'nın (İskoçya), kendi akraba ülkesinin (İngiltere) olgun gücüyle yönlendirilen ve desteklenen bir ilk gençlik çağında olduğu söylenebilir" (Davidson, 2012: 44). Bu görüşler İngiltere ile birleşmenin sonuçlarına eleştirel bakan İskoç milliyetçilerine karşı anti-merkantilist kampta yer alan ve ticarileşmenin "yavaş yavaş düzen ve iyi yönetim, bununla ilgili olarak kişi özgürlüğü ve güvenliği" (Smith, 1976: 412) getirdiğini savunan Hume ve Smith'in iyimser çizgisinin bir ifadesidir. O

dönemde İskoç entelektüellerinin güncel kaygılarının gölgesinde yürütülen serbest ticaret-merkantilizm ve ticarileşmenin tüm toplum yararına sonuçlar doğurup doğurmayaçağı yönündeki tartışmalar, giderek politik ekonominin bağımsız bir inceleme alanı olarak doğmasıyla sonuçlanacak araştırmalara ön ayak olmuştur.

Tarihsel ilerleme sürecinde “ticari toplum” adı altında tanımlanan yeni bir aşamayı da içeren dört aşamalı tarih kuramı ise 1750-51 yıllarında gelişmiş bir kapitalist toplumun hemen yanı başında kendisi de aynı deneyimin eşiğinde olan İskoçya'nın önde gelen üniversitelerinden Edinburg Üniversitesi'nde Ahlak Felsefesi dersleri veren Adam Smith tarafından formüle edilmiştir⁸ (Davidson, 2012: 43). Smith'in Turgot'la aynı dönemde yine Montesquieu'ya dayanarak formüle ettiği kuramın orijinalliği, sadece “ticari toplum” adı altında kapitalizmi en son tarihsel aşama olarak formüle etmesi değildir. Smith, Montesquieu'dan farklı olarak farklı geçim biçimlerini coğrafi ve iklimsel farklılıklara değil tarihsel evrime dayandırmakta, aynı çerçeveden hareketle Turgot'nun aksine insan zihninin ilerlemesini geçim biçimlerinin nedeni değil sonucu olarak görmektedir. Ne var ki Smith bu kurama, 1776 yılında yayınladığı *Milletlerin Zenginliği*'ne kadar yayınlanmış herhangi bir çalışmada açıkça değinmeyecektir.

1750'lerden itibaren İskoçya'da dört aşamalı tarih kuramını temel alan çok sayıda eser yayınlanmıştır. Bunlarda bazıları açıkça insanlığın genel gelişimini ilerlemeci bir evrimsel tarih modeli içinde ele alırken kimi eserler de benzer bir çözümleyici ya da felsefi tarih anlayışını spesifik tarih incelemeleri içinde kullanmıştır. Örneğin Lord Kames, 1758 yılında yayınlanan *Historical Law-Tracts*, 1774 yılında yayınlanan *Sketches of the History of Man* adlı eserlerinde doğrudan dört aşamalı tarih kuramını ayrıntılandırmaya girişmiştir. Bir başka İskoç tarihçi ve Edinburg Üniversitesi rektörü olan William Robertson, 1759 yılında yayınlanan *The History of Scotland, During the Reigns of Queen Mary and of King James VI*, 1769 yılında yayınlanan *The History of the Reign of the Emperor Charles V* ve 1777 yılında yayınlanan *The History of the Discovery and Settlement of America* adlı eserlerinde aşamalı tarih görüşünü kullanmıştır. Edinburgh Üniversitesi Ahlak Felsefesi Profesörü ve Smith'in yakın arkadaşı Adam Ferguson'in 1767 yılında yayınlanan *An Essay on the History of Civil Society*⁹ adlı eseri ve Glasgow Üniversitesi Medeni Hukuk Profesörü ve Smith'in öğrencisi John Millar'in 1771 tarihli *Observations concerning the Distinction of Ranks in Society* adlı eseri toplumun avcılıktan kapitalist topluma uzanan evrimini geçim biçimleri temelinde ele almaktadır. Öte yandan İskoç aydınlanmasıının en etkili figürlerinden David Hume çeşitli denemelerinde ve *Natural History of Religion* adlı eserinde aşamalı tarihsel gelişme kuramına dayanan çözümlemeler yapmıştır¹⁰ (Hopfl, 1978; Meek, 1967).

Meek (1977: 18-19) İskoç düşünürler eliyle ayrıntılandırılan dört aşamalı tarih kuramının şu ortak fikirleri içerdigini belirtmektedir:

- Toplumdaki her şey ve onun tarihi bir dizi neden ve sonucun birbirini izlemesiyle ortaya çıkmıştır. Bu yüzden tarihçinin görevi diğer araştırma alanlarında işe yararlığı kanıtlanmış yöntemi izleyerek nedenleri araştırmak olmalıdır.
- Toplum insan iradesinden bağımsız fakat rastlantısal olmayan bir şekilde gelişir. Yığınların her adımı ve hareketi bunlara gelecekte ne ad verilirse verilsin, ileriye dönük sonuçları bakımından aynı körlükle gerçekleşir, milletler herhangi bir insan tasarıminın hayatı geçirilmesinin değil, gerçek insan eyleminin sonunu olan kurumlara sahip olurlar.
- Toplumsal değişim sürecinde bazı değişmezlikler ve düzenlilikler gözlemlenebilir. Mesele, bunları toplumsal gelişmenin ardından yatan yasalara dayanarak açıklamaktır.
- Gelişme sürecinde ana etken "geçim biçimi"dir. Belli bir toplum içinde bir araya gelen insanların eylemlerini incelemeye dikkat edilmesi gereken ilk şey onların geçim biçimi olmalıdır. Bu yüzden geçim biçimi değişikçe yasalar ve uygulamalar da farklı olmak zorundadır.
- Gelişme sürecinin incelenmesinde mülkiyet ve devlet arasındaki karşılıklı ilişkiye özel bir vurgu yapmak gereklidir. Mülkiyet ve uygar yönetim çok sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Mülkiyetin korunması ve sahip olmadaki eşitsizlik ilk olarak bu bağlı oluşturmuş, mülkiyetin durumu her zaman yönetim biçimine göre çeşitlilik göstermiştir.
- Kentlerin ortaya çıkışları, zanaatların, manüfaktürlerin ve yeni toplumsal sınıfların doğuşuna bağlı olan toplumsal artığın ortaya çıkışları ve büyümeye özel önem verilmelidir.
- Gelişme her biri özgül bir geçim biçimini olan avcılık, çobanlık, tarım ve ticaret şeklinde dört ardışık sosyo-ekonomik aşamanın ilerlemesi olarak ele alınabilir. Her bir aşama mülkiyet ve yönetim ile ilişkili farklı düşünceler ve kurumlara tekabül eder. Her bir aşama ile ilgili olarak davranış ve ahlak biçimleri, toplumsal artı, yasal sistem ve işbölgümüz üzerine genel belirlemeler oluşturulabilir. Tüm bu düşünceler Locke'un ortaya koyduğu duyumcu psikoloji ya da bilgi kuramı ile bir araya getirilmiştir.

1750'li yıllarda itibaren İskoç aydınlanması içinde birçok profesyonel tarih çalışmasında ayrıntılandırılan bu kuramın, profesyonel ölçütlerle göre hiçbir tarih çalışması olmayan Smith tarafından geliştirilmiş olması ilginçtir. John Millar, İskoç aydınlanması içinde bu kuramın önemine ve Smith'in rolüne gönderme yapmak üzere, Montesquieu'nun bu alanın Bacon'ı, Smith'in ise

Newton'ı olduğunu söylemiştir (Pocock, 2006: 286-7). Millar, bu ifadeyle Montesquieu'nun alanın bilgilerini derleyen bir ampirist iken, kuramsal modelin Smith'e ait olduğuna işaret etmektedir. Meek (1977: 30-31) Smith'in bu konudaki öncülüğünü açıklayan üç farklı düşünsel kaynağa işaret etmektedir. Bunlardan ilki mülkiyetin kökenlerine dair 17. Yüzyıl doğal hukuk düşünürü Samuel von Pufendorf'un ve John Locke'un görüşleridir. Pufendorf, mülkiyetin tek bir anda değil, tedricen oluştuğunu vurgulamış, Locke ise *Yönetim Üzerine İkinci İnceleme*'de mülkiyeti emege bağlamıştır. Ancak Locke, mülkiyetin eşitsiz dağılımı sorununu, toplumun ortak rızası ile yaratılan bir kurum olan paranın doğusu ile açıklamıştır. Locke'un mülkiyetin kökenlerine dair emek ve paraya dayalı açıklaması, Smith'in hocası Francis Hutcheson tarafından, doğal hukuk terminolojisi içinde yeniden yorumlanmış ve Smith'in de benimsediği doğal hak olarak mülkiyet kavramı, 18. yüzyılda İskoç düşünürlerinin mülkiyetin kökenine dair araştırmalarında hareket noktası olmuştur (Bowles, 1985: 199-203).

Meek'in (1977: 30-31) işaret ettiği ikinci kaynak Charlevoix ve Lafitau adlı yazarların Amerikan yerli kabileleri üzerine kaleme aldıkları antropolojik öğeler içeren kitaplardır. Bu kitaplar, Amerikan yerli kabilelerinin kültürel yapısının Avrupa'nın geçmişini yansıtıp yansitmadığı yönünde soruları doğurmuş ve yerli kabilelerin, insanlığın tarihsel evrimini gözlemleyecek bir laboratuvar olarak görülmesine yol açmıştır. Üçüncü kaynak ise, seküler bir kültürün egemen olduğu bir ülkede yaşayan Smith'e kıyasla Turgot üzerinde daha etkili olan, Tanrısal bir evrensel tarihe alternatif seküler bir evrensel tarih yazma istegidir (Meek, 1977: 30-31).

Aydınlanmanın genel ve ülkelere özgü sorunsallarının biçimlendirdiği kuramsal tarih arayışı ile bu özgül düşünsel kaynakların bileşimi Smith'in dört aşamalı tarih anlayışının mimarı olmasını açıklamaktadır. Bu başarıda Smith'in güçlü sezgileri kadar, bir İskoç entelektüeli olarak, yanı başında yeni oluşan topluma eleştirel bir bakışa sahip olmasının da katkısı büyüktür. İzleyen bölümde Smith'in tarih kuramının temel eserlerinde nasıl ele alındığı incelenmektedir.

Ahlaki Duygular Kuramı'ndan Hukuk Bilimi Ders Notlarına Dört Aşamalı Tarih Kuramı

Smith dört aşamalı tarih kuramına ilk kez açıkça Glasgow Üniversitesinde verdiği hukuk bilimi derslerinde değinmiştir. Ancak 1759 yılında yayınlandı *Ahlaki Duygular Kuramı* (*The Theory of Moral Sentiments*) dört aşamalı tarih kuramının öncülü sayılabilen kimi fikirleri içermektedir. Dahası, dört aşamalı tarih kuramının belirgin teleolojik görünümünü *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda insan doğasına atfedilen bazı davranış özelliklerinden aldığı söylenebilir. Smith bu eserde, insanın durumunu iyileştirme, sempati, zenginlik ve büyülü tutkusu,

adalet ve düzen vurguları ticari topluma varan ilerleme sürecine yön veren psikolojik ve toplumsal ilkeler olarak ele almaktadır (Smith, 1984: 86, 183, 204-205).

Smith eserde, dört aşamalı gelişme modelinin içерdiği tarihsel malzemeye *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın "Geleneğin ve Modanın Ahlaki Duygularımız Üzerindeki Etkisi" başlıklı alt bölümünde doğrudan başvurmuş, bir dizi örnekle yabanlı ve barbar topluma göre uygar toplumda, ilerleme sayesinde toplumsal düzen için gerekli insanı erdemlerin geliştirilmesine ve akıl enerjisini toplum yararına kullanmasına daha çok olanak bulduğunu vurgulamıştır.

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda esas olarak özçikar tarafından yönlendirilen bireylerden oluşan ticari toplumda herkes yararına işleyen bir düzeni oluşturmak için gerekli birleştirici ilkeyi soruşturmuştur. Bunu daha eserin giriş cümlesiinde şöyle ortaya koymaktadır:

Her ne kadar insanın bencil olduğu varsayıyorsa da, insanın görmekten memnun olmak dışında bir kazancının olmadığı, onu başkalarının durumuna ilgili yapan ve başkalarının mutluluğunun kendisi için gerekli kılan kimi ilkeler vardır (Smith, 1976: 9).

Smith'e göre insanı başka insanların durumuna ilgili kılan ilke sempati ilkesidir. İnsan, doğası gereği, kendisi ve diğer insanların duyguları arasında bir uyum arzusu taşıır. Bu nedenle insanlar, hayal güçleri aracılığıyla başkalarının başına gelen şeyleri kendi başlarına gelmiş gibi hissetmeye eğilimlidirler. Bireyi, diğer insanların konumuna sürükleyen bu hayali özdeşleşme, onun diğer insanların kendi deneyimlerine karşı verdikleri tepkileri anlamasını sağlar. Smith'e göre, bireyin başkalarının deneyimini kavrama yeteneği, toplumun esas temelini oluşturur. Toplumsal yaşam, bu nedenle, bütün bireylerin belli ölçüde gündelik çıkarlarının ötesine geçmek için çaba göstermelerini gerektirir.

Öte yandan sempati ilkesi, ahlaki duyguları üretecek özel bir mekanizmaya ihtiyaç duyar. Smith bu mekanizmaya tarafsız gözlemci (*impartial spectator*) adını vermiştir. Ona göre bireyler birbirleriyle olan ilişkilerinde tarafsız gözleminin bakış açısını benimsemeye çalışmalıdır (1984: 25-26). Smith'e göre insan davranışları, iktisadi alanda, mübadele eğilimi nedeniyle karşılıklı gereksinimlerin anlaşılmasına sağlayarak sempati ilkesi lehine sonuçlar doğursa da, bu alan bencilliğin, bireysel güç ve zenginlik peşinde koşmanın hâkim olduğu bir alandır. Smith, eserin ünlü *görünmez el* eğitilemesini tartıştığı bölümünde, bencil davranışların nasıl olup da ardisık geçim biçimleri ile karakterize olan tarihsel ilerlemeye katkıda bulunduğu göstermeye çalışır. Ona göre insanlığın maddi ve kültürel ilerlemesi, doğanın, insanlığı zenginliği mutlulukla özdeşlestirmesine neden olarak aldatmasından kaynaklanır ve bu iyi bir şeydir:

[Zenginlerin sahip olduğu] bütün bu şeylerin sağlayacağı gerçek tatmini, kendi başına ve bunu desteklemek oturtulmuş düzenlemenin güzelliğinden ayrı düşünürsek, her zaman son derece sıradan en yüksek derecede baygı ve önelsiz görünecektir". Fakat meseleye böyle soyut ve felsefi bir açıdan nadiren bakarız. Doğal olarak, düşlediğimiz zenginlik ve büyülüğu, bunları üreten ekonomi ve makinelerle, sistemin düzenli ve uyumlu hareketiyle karıştırırız. Böyle bir bakışla ele aldığımızda, zenginlik ve büyülüğun sağladığı hazırları bunlara erişmek için üstlenmeye meyilli olduğumuz tüm gayrete ve sıkıntıyla delegek denli büyük, güzel ve soylu bir şey olarak tasavvur ederiz.

İnsanlığın çalışmasını tahrik eden ve sürekli hareket halinde tutan işte bu yanılığdır. Toprağı işlemeye, evler inşa etmeye, kentler ve devletler kurmaya, bilimsel keşiflere, insan yaşamını yükselten ve süsleyen, yerkürenin çehresini baştan sona değiştiren, balta girmemiş ormanları güzel ve bereketli ovalara dönüştüren, yolu izi bilinmeyen boş bir okyanusu yeni bir geçim kaynağı ve dünyanın farklı milletleri arasında önemli bir bağlantı yoluna çeviren bilim ve sanatları geliştirmeye yöneltten bu yanılığdır. İnsanlığın verdiği emek sayesinde toprağın verimliliği iki katına çıkmış ve çok daha büyük sayıda insanı geçindirecek kapasiteye ulaşmıştır (Smith, 1984: 183-184).

Smith'e göre doğanın insanları ayartması nedeniyle kişisel zenginlik peşinde koşmanın amaçlanmayan bir başka sonucu, yoksullar için gerekligeçim araçlarını da sağlamasıdır. Örneğin, kendi malikânesini geliştiren kibirli ve duygusuz bir toprak sahibi birçok yoksul emekçi için iş olanağı sağlar. Çünkü toprak sahibinin kendi toprağını geliştirmesi sonucu artan zenginliğinin tümünü harcaması mümkün değildir. Onun tüketimi mülksüz yoksul emekçinin tüketimini olsa olsa birazcık aşar. Sonuçta toprak sahibi ürününü kalanını onu hazırlayanlara bir biçimde dağıtmak durumunda kalır:

Toprağın ürünü her zaman besleyebileceği sayıda insanı besler. Zenginler her zaman bunun en kabul edilir ve en değerli kısmını seçerler. Kendi doğal bencilliklerine ve açgözlüklerine rağmen, zenginler fakirlerden bir parça fazla tüketir, istihdam ettikleri binlerce emekten sadece kendi kibrilerini ve doymak bilmez arzularını tatmin etmeyi düşünmelerine rağmen başardıkları bütün iyileştirmelerin ürününü yoksullarla bölüşürler. Zenginler, görünmeyen bir el tarafından yaşam için gerekli olan şeylerin dağılımını eğer dünya bütün yaşayanlar arasında iki eşit parçaya bölünmüş olsaydı, bu şeyle nasıl dağıtılacaksça öyle dağıtırlar. Ve böylece, hiç niyet etmedikleri halde, bu durumu hiç bilmeden, toplumun çıkarlarını ilerletirler ve türlerin çoğalması için gerekli araçları sağlarlar. (Smith, 1984: 184-5).

Smith'in "görünmeyen el" metaforu, genel olarak iddia edildiği gibi kendiliğinden bir düzen savunusu değildir. İnsanların güç ve zenginlik peşinde koşarken, hiç de böyle bir şey amaçlamalar bile ortak /genel çıkarlara uygun sonuçların ortaya çıkması uygun bir kurumsal yapının tesis edilmesine bağlıdır.

Smith'e göre modern yönetimin en önemli sacayakları güvenliğin sağlanması ile üretimin ve ticaretin gelişmesidir. Bunlar, siyaset makinesinin çarklarının ahenkli ve sorunsuz bir şekilde işlemesini sağlarlar. Ne var ki yönetim etkinliğine damgasını vuran, Smith'in "sistem sevgisi", "beceri ve tertibin güzelliğine duyulan hayranlık" adını verdiği psikolojik ilkelerden kaynaklanan sorunlar, bu uyumu tehlkiye atarlar.

Smith'e (1984: 185) göre farklı yönetim biçimleri yönettikleri insanların mutluluğuna sağladıkları katkıya göre değerlendirilmelidir. Ancak "sistem ruhu", araçları amaçlarla ikame etmeye eğilimlidir. İnsanların sıkıntıları ya da mutlulukları ile değil, tıkrı tıkrı işleyen bir sistem kurmak ve onu geliştirmekle ilgilenir. Siyasal iktidara egemen olan "sistem ruhu" bir "kamusal ruhla" (public spirit) denetlenmediğinde zararlı sonuçlar doğurur. Toplumsal yaşamı ve siyasal kurumları hayali bir planın güzelliğine göre biçimlendirmeye çalışan bir sistem insanı yaratır. Sistem insanı genellikle ödünsüz olarak uygulamaya çalışacağı kendi ideal yönetim planının güzelliğine aşık olduğu için, toplumun mevcut normlarını, farklı çıkarları dikkate almaz. Kendi doğru-yanlış değerlendirmelerini toplumsal normlardan üstün değerlendirmeler olarak dayatır. Ve toplumun üyeleri daha büyük bir planın öğeleri olarak, örneğin, bir satranç oyunundaki değişik taşlar gibi ele alır. Oysa toplum sistemi insanının tasavvur etiğinden çok daha karmaşık bir yapıdadır; "toplumu oluşturan her parçanın yönetimin uygulamak istediği hareket ilkesi dışında kendine özgü hareket ilkeleri vardır" (Smith, 1984: 233-234).

Smith bu tartışmada farklılıklarını gözeten ve yönetim aygıtında farklı çıkarların temsil edilmesini öngören liberal bir siyaset felsefesini savunduğu açıkları¹¹. Smith'e (1984: 186) göre toplumdaki farklılıkların devlet yönetimine yansımاسını sağlayacak, sistem ruhunu kamusal ruh lehine geriletecek temel öğe yurttaşların [mülk sahibi erkek yurttaşların] etkin politik katılımıdır:

Toplum ruhunu kamçılamak için politik konuları tartışmak, kamusal yönetimin çeşitli sistemlerini, [bunların] avantajlarını dezavantajlarını, ülkenin kurumlarını, durumunu, yabancı ülkelerle ilişkisini, ticaretini, savunmasını, yaşadığı olumsuzlukları, karşılaşabileceğii tehlikeleri, bu tehlikelerin nasıl ortadan kaldırılacağını ya da onlara karşı nasıl bir savunma geliştirileceğini anlatmak yapılabilecek en iyi şeydir.

Burada Smith'in odaklandığı nokta, burjuva toplumun bencil bireylerinin çatışan çıkarlarından uyumlu, herkesin ortak çıkarına işleyen bir toplumsal düzene ulaşmaktadır. Yönetim aygıtı sistem ruhunun doğası gereği, otoriter yönelimlere açıktır. Yönetim, toplumu ilahi bir plana göre değil, çıkarları ortaklaşdıracak bir mekanizmaya dayanarak bir arada tutmalıdır. Bu mekanizma ise adalettir:

İyilikseverlik güzel bir erdem olmasına karşın yalnızca binayı süsleyen bir süstür, binayı destekleyen bir temel değildir. Öte yandan adalet, tercihe bağlı değildir. Adalet olmazsa toplum, atomlarına ayrılır. Adalet toplumun bütün yapısını ayakta tutan temeldir (Smith, 1984: 86).

Smith, adaleti, ilahi kaynaklı ve doğal hukuk terminolojisi içinde değil doğrudan toplumsal yarar ilkesine göre biçimlendirmeye çalışmaktadır. Ancak bunun kimler tarafından hangi içerikte gerçekleştirileceği sorusuna yanıt vermekte zorlandığı görülmektedir. Erdemli devlet adamlarının ortak çıkar ruhuyla adaleti tesis etmesi fikri, bencil, güç ve zenginlik peşinde koşan insanlardan oluşan bir toplumda kuramsal açıdan bir dizi zorluk çıkarmaktadır. Smith'i *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda uğraştıran temel sorun budur. Smith, iktisadi alanda olumlu sonuçlar doğuran kişisel çıkarların siyasal alandaki sonuçlarından endişe duymaktadır. Smith'e göre ticari toplumda zenginliği üreten işbölümü ve uzmanlaşma, yönetime sırayet ettiğinde, devlet topluma yabancılasmaktadır. Bu nedenle bütün toplumsal ilişkilerde adalet ilkesinin hâkim kılınması için ticari toplumu niteleyen yozlaşmış ilişkilerin dışında kalan bir siyasal alanın inşası zorunludur.

Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın sonunda gelecekteki araştırma gündemini açıklarken yukarıda özetlemeye çalıştığımız temel sorunsalları açılığa kavuşturmak üzere "hukukun ve yönetimin genel ilkelerini ve yalnızca adaletle ilgili konularda değil aynı zamanda kamu düzenini, devlet gelirlerini ve silahlı güçler (police, revenue and arms) ve hukukun konusunu oluşturan tüm meselelerde toplumların farklı dönemlerinde ve farklı çağlarında hangi farklı devrimleri yaşadıklarını göstermeyi amaçladığını" vurgulamıştır (Smith, 1984: 342). Smith, bu eserin 1790'da ölümünden hemen önce yapılan 6. Baskısına yazdığı önsözde bu pasaja gönderme yaparak *Milletlerin Zenginliği* ile kamu düzeni, devlet gelirleri ve silahlı güçler meselelerini ele aldığı ancak hukuk kuramı konusunu ele almaya çeşitli aksilikler nedeniyle zaman bulamadığını belirtir (1984: 3). Smith tamamlamaya fırsat bulamadığı hukuk bilimi çalışmalarının taslak fikirlerini 1760'lı yıllarda Glasgow Üniversitesi'nde verdiği derslerde formüle etmiştir. Bu derslerde öğrencileri tarafından tutulan bu notların bir bölümü 1895 yılında ünlü iktisadi düşünce tarihçi Edwin Cannan tarafından *Lectures on Police, Revenue and Arts* başlığı ile yayınlanmıştır. Smith literatüründe LJ(B) diye kodlanan bu notlarda, Smith dört aşamalı tarih kuramını kısaca formüle etmekte ve bu formülasyona dayanarak farklı yönetim biçimlerini tartışmaktadır. Dört aşamalı tarih kuramının açıkça ayrıntılandırıldığı pasajlar ise Meek, Stein ve Raphael editörlüğünde hazırlanan *Glasgow Edition of Works and Correspondence of Adam Smith* başlıklı toplu eserlerin 5. cildinde ilk kez yayınlanan 1762-63 yıllarına ait ders notlarıdır. LJ(A) olarak kodlanan bu notlarda Smith kuramın dayanağını oluşturan aşamalı

tarih görüşünü daha ayrıntılı bir şekilde açıklamaktadır. Smith bu notlarda dört aşamalı tarih kuramını formüle ederken işe hukukun tanımından başlamaktadır:

Hukuk, uygar yönetim (civil government) vasıtıyla uygulanması gereken kuralların teorisidir. Her yönetim sisteminin ilk ve baş amacı toplumun üyelerinin birbirinin mülküne tecavüz etmesini ya da kendilerine ait olmayan mülkleri gasp etmelerini engellemek için adaleti sağlamaktır. Burada amaç, toplumun her bir ferdinin kendi mülküni güvenlik ve barış içinde elinde tutmasını sağlamaktır (Smith, 1978-LJ(A): 1).

Smith bu tanımın ardından ayrıntılı bir şekilde doğal hakları açıklar. Bu haklar yaşam, özgürlük ve mülkiyet haklarıdır. Ona göre yaşam ve özgürlük hakları herhangi bir açıklamaya ihtiyaç duymayacak kadar açık iken edinime dayanan mülkiyet haklarının açıklığa kavuşturulması gereklidir. Bu durumda ise mülkiyetin kökenine ilişkin bir açıklama ile işe başlamak zorunludur. Smith'e göre mülkiyet ve uygar yönetim (civil government) çok sıkı bir şekilde birbirine bağlıdır. Devletin kökeninde mülkiyetin korunması ve eşitsiz dağılımını muhafaza etme kaygısı yatkınlıdır. O zaman devletin farklı biçimler aldığı toplumun farklı çağları ve bu çağlarda mülkiyetin konumunu araştırmakla işe başlanmalıdır. Bu çerçevede Smith önce farklı çağları tanımlar:

Eğer, issız bir adada yaşayan farklı cinsiyetlerden 10-12 kişi bulunduğu varsayırsak, bunların hayatı kalmak için başvuracakları ilk yöntem, kendilerini beslemek için oradaki arazinin sağladığı yabani meyvelere ve yabani hayvanlara dayanmaktadır. Bunların tek işi yabani hayvanları avlamak ve balık yakalamak olacaktır. ... Bu **avcılar çağıdır**.

Zaman içinde, nüfusları katlandıkça, av peşinde koşmayı kendi geçimleri için güvensiz bulmaya başlarlar. Bu durumda akıl edecekleri en doğal keşif, yakaladıkları vahşi hayvanların bazılarını evcilleştirmek ve bu hayvanlara başka türlü alabileceklerinden daha iyi besleyerek o arazide yaşamlarını sürdürmeleri ve türlerini çoğalmaları için nihayetinde bekletmeleri olacaktır. Böylece çobanlar çağı ortaya çıkar.

Fakat toplum kalabalıklaşıkça, kendini küçükbaş ve büyükbaş hayvan sürüleri ile geçindirmekte zorlanmaya başlar. O vakit, doğal olarak toprağı işlemeye ve kendilerini beslemeye uygun bitki ve ağaçları yetiştirmeye geçerler... ve bu sayede, toplum yavaş **tarım çağına** doğru tedricen ilerler.

Toplum daha da gelişikçe, ilk başta her birey tarafından kendisi esenliği için gerekli olduğu kadar kullanılan çeşitli zanaatlar ayrılır; her biri kendi eğilimli olduğu şeyi yapmak üzere, bazı insanlar birini ve diğerini yetiştiir. Kendi gereksinimleri için gerekenin fazla ürettikleri şeyi birbirleriyle değiştirirler ve karşılığında ihtiyaç duydukları ve kendilerinin üretmedikleri şeyleri alırlar. ... Böylece nihayet **ticaret çağı doğar**.

Toplumun birbirinden farklı bu çağlarında yasaların ve mülkiyete ilişkin düzenlemelerin farklı olacağını kolaylıkla görülebilir (Smith, 1978-LJ(A): 15).

Smith'e göre avcılık ve balıkçılık çağında insanlar birbirinden yalıtkın küçük gruplar halinde yaşarlar, bu aşamada mülkiyet olmadığı için bir bilindik anlamda bir yönetim yoktur. İnsanlar topluluğu ilgilendiren bütün kararları ortak alırlar. Bu topluluklarda bazı insanlar daha fazla saygı görse de tüm toplumun onayı olmadan karar alamazlar. Toplumun daha ileri çağlarında ortaya çıkan çobanlık ya da hayvan yetiştiriciliği aşamasında ise küçük ve büyükbaş hayvan sürülerinin paylaşılması ilk kez bilinen anlayımla yönetimin doğuşunun nedeni olmuştur. "Yönetimin gerçek varoluş sebebi zenginliği koruma ve zenginleri fakirlere karşı savunmak olduğu için mülkiyet ortaya çıkana kadar yönetimin varlığı söz konusu değildir" (Smith, 1978-LJ(B): 19). Bir kez yönetim ortaya çıkışınca zenginler ve fakirler arasındaki ayrimı ortaya çıkan servet eşitsizliği zenginlerin fakirler üzerinde daha fazla etki sahibi olmayı sağlamıştır. Çünkü sürü sahibi olmayanlar sürü sahibi olanlara bağımlıdır. Avlanabilecekleri hayvanlar evcilleştirildikleri için avcılıkla geçimlerini sağlayamazlar. Bu nedenle makul bir şekilde sürüsü olanlar, verdikleri hediyeyle toplumun geri kalanı üzerinde toplumun geri kalanını kendilerine köle yapacak kadar nüfuz sahibi haline gelirler. Smith (1978-LJ(B): 23) bu konuda Eski Ahit'teki Abraham ve Lut'u örnek gösterir. Çoban toplumlarından kabile reisi giderek bütün toplum üzerinde tek otorite haline gelir. Ancak bu aşamada mülkiyet sadece hayvan sürülerinden ibaret olduğu için suç da sınırlıdır. Bu nedenle güçler ayrılığı ve formel hukuk gelişmemiştir.

Smith, ders notlarında tarihsel aşamaların zorunu olarak birbirini izleyeceğini belirtmiştir. Bunun birkaç istisnası vardır. Örneğin Kuzey Amerika'nın avcılık aşamasındaki yerlileri bir tür mısır yetiştirmektedir. Ancak ona göre bu durum onların çobanlık aşamasından geçmeden tarıma geçikleri anlamına gelmez. Çünkü bu mısır daha ziyade avladıkları hayvanları yerken kullandıkları bir garnitürdür. Öte yandan Araplarda belli ölçüde tarım varken Tatarlarda (Moğollar) tarımın hiç olmaması toprağın ve iklimin tarıma uygun olmamasından kaynaklanmaktadır (1978: LJ(A): 57). Smith çobanlık aşamasından tarıma geçişini açıklarken, daha ayrıntılı bir şekilde tartıştığı merkezi bir sorunsal gündeme getirir: Avrupa'da ticari topluma doğru evriminin temelini oluşturan Yunan ve Roma'nın kentsel uygarlıklarının tarihsel evrimini anlamak. Smith'in yazlarında Antik Akdeniz uygarlıklarını ticari toplumun erken bir biçimde olarak gördüğü anlaşılmaktadır (1978-LJ(A): 93). Modern yönetimin temel formları olan monarşi ve cumhuriyetçi (demokratik ve aristokratik biçimleriyle) yönetimler bu uygarlıklarda ortaya çıkmış, burada tarihsel gelişme avcılık, çobanlık, tarımcılık aşamalarının ardından ticari-kentsel bir uygarlığın doğusuna yol açmıştır. Fakat Roma'nın, barbar çoban kabileleri (Cermenler) tarafından yıkılmasıyla Avrupa büyük bir gerileme süreci içine girmiştir, yeniden istikrarlı bir gelişme ancak

feodalizmin doğusu ile sağlanmıştır. Bu Antik Akdeniz uygarlıklarında tarihsel evrimin yarattığı kentsel uygarlığın çöküsü, ticari toplumun doğrusal değil çevrimsel bir gelişimine mi işaret etmektedir?¹²

Öte yandan Smith'in (1978-LJ(A):200-201) *Hukuk Bilimi Derslerinde* farklı geçim biçimleri ile ilişkilendirdiği bazı davranış, gelenek ve kurumların tarihini doğrusal ilerlemeci bir yaklaşımla değil çevrimsel (cyclical) bir tarih anlayışı çerçevesinde ele aldığı vurgulanmalıdır. Örneğin avcılar çağında var olan bireysel özgürlükler ve yönetime katılım olanağı, çobanlık ve tarım aşamalarında ortadan kalkmış, ticaret çağında yeniden canlanmıştır.

Smith'in, ticari toplumun sağladığı maddi ve entelektüel kapasitenin insanlığın gelişiminde ileri bir aşamayı teşkil ettiği yönünde bir şüphesi yoktur. Ancak bu aşamanın kalıcılığı ve tüm insanlık yararına işlemesi için, ticari toplumun ortaya çıkardığı paradoksların çözüme kavuşturulması gereklidir. Bu nedenle antik kentsel uygarlık ile çağdaş ticari toplum arasındaki kesintinin neden gerçekleştiğini bulmaya odaklanır (Alvey: 2003: 6). Bu sorunun yanıtı o dönemde İskoç düşünürlerin kafa yorduğu birbiriyile ilişkili bir dizi başka sorunun yanıtını da içermektedir. Smith bu konuya, *Milletlerin Zenginliği*'nin III. Kitabında ayrıntılı bir şekilde eğilecektir. İzleyen bölümde önce *Milletlerin Zenginliği*'nde dört aşamalı tarih kuramının nasıl ele alındığı tartışılacak, bu kuramla bağlantılı olarak III. Kitapta ele aldığı özgül tartışma değerlendirilecektir.

***Milletlerin Zenginliği*'nde Dört Aşamalı Tarih Kuramı**

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde eserin giriş bölümünden başlayarak kimi zaman bir karşılaşma ögesi olarak, kimi zaman ele aldığı özgül bir sorunun tarihsel evrimini açıklamak için aşamalı tarihsel gelişme kuramına başvurmuştur. Bu kuramın eserin merkezi sorunsalı olan ticari toplumda maddi zenginliğin gelişmesinin koşullarını çözümlemede Smith için önemli bir kılavuz olduğu görülmektedir. Smith, yukarıda vurgulandığı gibi ticari toplumda maddi refahın gelişmesini tüm insanlık yararına sonuçlar doğurduğu ölçüde önemser. Ona göre maddi refahın gelişmesi, yaşamı kolaylaştırın tüketim nesnelerinin çoğalması ve bunların giderek daha fazla insanın yaşamına girmesi ile insanlığın ilerlemesini destekler. Ticari toplum piyasa ilişkilerine dayandığı için piyasanın işleyiş ilkelerinin çözümlenmesinden hareketle, onun toplum yararına sonuçlar doğurmasını sağlayan koşullar ortaya konulmalıdır. Smith ticari toplumun yarattığı sorunlar karşısında İskoç aydınlanma düşünürleri ile benzer çekinceleri paylaşmasına karşın eserin daha önsözünde ticari toplumun sağladığı ilerlemeye bir ilkel vahşi imgesine dayanarak övgüyle yaklaşır:

Avcılık ya da balıkçılıkla geçinen vahşi milletlerde, çalışabilecek durumda bulunan herkes yararlı bir işe az çok uğraşır; kendisine yahut ailesi veya kabilesi içinde

ava gidemeyecek, balığa çıkamayacak kadar küçük, yaşılı ya da çelimsiz olanlara yaşamın gerekli ve elverişli maddelerini sağlamak için elinden geldiğince çalışır. Bununla beraber, bu milletler öyle acınaklı bir yoksulluk içindedirler ki çoğu kez sîrf yoksulluk yüzünden çocukların, yaşılarını, ayağa kalkamayacak durumda hastalarını bazen elleriyle yok etmek, bazen de açlığı terk etmek ya da vahşi hayvanlara yem olarak bırakmak zorunda kalır ya da hiç değilse böyle yapmak zorunda oldukları sanırlar (1976: 10).

Oysa Avrupa'nın uygar ve ilerleyen ticari toplumunda:

...Toplumun toplam emeğinin ürünü o kadar fazladır ki, en aşağı, en yoksul tabakadan bile olsa, tutumlu ve çalışkan bir işçi, yaşam için ihtiyaç gideren ve rahatlık sağlayan maddelerin, herhangi bir vahşinin elde edebileceğine kıyasla daha fazlasından yararlanabilir (1976: 10).

Smith'e göre maddi ilerlemenin temel dinamiği ve sonucu işbölümünün gelişmesidir. I. Kitabın İşbölümü Üzerine başlıklı ilk bölümünde civî manûfaktüründeki ünlü teknik işbölümü betimlemesinin ardından işbölümünün sağladığı maddi gelişmenin ticari toplumdaki tüm toplumsal sınıflar lehine ve görece eşitlikçi sonuçlar doğurduğunu savını öne sürerken, yine toplumsal ilerleme şemasının alt basamaklarında yer alan Afrika yerlilerinin yaşamını örnek gösterir:

Elbette ki üst katmanların ölçüsüz lüksleri yanında, berikinin eşyasi elbette çok sade, çok bayağı kalır. Böyle dahi olsa, bir Avrupalı prens ile çalışkan, tutumlu bir köylünün yaşantısı arasındaki fark, her zaman, bu köylünüklerle, on bin çıplak vahşinin yaşamı ve özgürlüğü konusunda mutlak bir efendi olan nice Afrika kralının yaşantısı arasındaki kadar olmasa gerektir (Smith, 1976: 24).

Smith, ilerleme ile eş anlamlı olarak gördüğü işbölümünün kökenini insanlar arasındaki ilişkilerin ana kalibini oluşturan mübadele eğilimine dayandırır. Bu eğilimi genel olarak savunulduğu gibi basitçe insan doğasıyla ilişkilendirmez. Mübadele eğiliminin, "daha fazla tanımlanması mümkün olmayan insan doğasının asıl esaslarından biri mi olduğu, yoksa daha mümkün görünen alternatifin, yani mantık yürütme ve konuşma yeteneklerinin zorunlu bir sonucu mu olduğu" konusunda şüphelerini dile getirir. Ama bu çıkarımla mübadele eğilimini kültürel evrimin zorunlu bir sonucu olarak görür. Ancak burada mübadele, burjuva topluma özgü, burjuva bireyin tüm yaşam koşularını kontrol eden eşdeğerlerin eşdeğerlerle değiştirildiği bir ilişkidir. Burada Smith'in toplumun farklı aşamalarında, toplumsal ilişkilerin farklı ilkelerde dayandığını, ticari toplumun özgür bireyinin koşullandığı davranış ilkelerinin farklı çağlarda geçerli olmadığını göz ardı eder. Smith'in bu görüşlerinin teleolojik ve biraz zorlamayla ticari toplumun apolojisi olarak görülebilecek bir içeriye sahip olduğu söylenebilir. Ancak Smith özellikle işbölümü üzerine yazdığı bölümde, bir

yandan ahlaki eleştirilere karşı kapitalist gelişmenin nesnelliğini, diğer yandan bu gelişmenin maddi refah ve bireysel özgürlüklerin bireyin güvencesi olduğu ölçüde, ilerici rolünü vurgulamaya çalışmaktadır:

Özgürce ve güvenle harcanmasına meydan verildi mi, her bireyin kendi durumunu iyileştirme yolundaki doğal çabası öyle sağlam bir kaynaktır ki, tek başına, hiçbir yardım olmaksızın hem topluluğu zenginlige ve refaha götürecek; hem de onun eylemlerini, insan yapısı yasalardaki budalalıkın sık sık kösteklemek için kullandığı bir sürü saçma engelleri (bu engellerin etkisi her zaman, az çok onun özgürlüğünü zedelemek güvenliğini azaltmak olmasına karşın) aşacak güçtedir. Büyük Britanya'da çalışma tam bir güvenlik içindedir; mükemmel bir özgürlükten uzak olsa da, Avrupa'nın herhangi bir bölgesindeki kadar veya oradakinden daha özgürdür (1976: 540).

Smith, henüz kapitalizmin ilerici özelliklerinin yıkıcı etkilerine kıyasla daha belirgin olduğu bir dönemde yazmaktadır (Meek, 1977: 17). Ne var ki Smith'in mübadele eğilimini genelleştirmesi, klasik politik ekonomi geleneğinin kapitalizmi tarihî bir şekilde ele almasına yol açmış ve bütün tarih 18. yüzyıla özgü burjuva bireyin rasyonel kararlarına dayalı bir anlatıya dönüşmüştür. Bu perspektif, bu okulun bilimsel açıdan ötesine geçemeyeceği sınırları da belirlemiştir. Smith'e göre:

Karşılıklı gereksindigimiz bu lütufların çoğunu, birbirimizden böyle anlaşma, trampa, satın alma ile elde ettigimiz gibi, kökeninde işbölümüne yol açan da bu aynı değişim tokusu eğilimidir. Bir avcılar ya da çobanlar kabilesinde, belli bir kimse bir başkasından daha çabuk, daha ustalıkla, örneğin, yay ve ok yapmaktadır. O, bunları sığır ya da av eti karşılığında arkadaşları ile sık sık trampa etmektedir. Sonunda anlar ki, böylelikle, kendisi yakalamaya çıktıığı takdirde tutabileceğinden daha çok hayvan ve av eti ele geçiriyor. Böylece, kendi çıkarını göz önüne alarak, yay ve ok yapmak giderek esas işi olur ve bir tür silahçı olur çıkar. Bir başkası, küçük kulübelerin ya da seyyar evlerin iskeletini çakmak ve üstünü örtmeye kendini göstererek öne çıkar. Komşularına, bu yolda faydalı olmaya çalışır. Komşuları, onu yine hayvan ve av eti vererek ödüllendirir. Sonunda kendisini tümüyle bu işe verip bir tür dülger olmanın işine geldiğini görür. Bunun gibi, bir üçüncü kimse de demirci ya da bakıcı olur. Bir dördüncü, vahşilerin başlıca giysileri olan post ve derilerin terbiyecisi, yahut sepici olur. Böylece, kendi tüketimini aşan bütün emek ürününün fazla kısmını, gereksinebileceği başkalarının emek ürününün benzeri kısımları ile değiştokuş edebileceğinden emin bulunması, her insanı, kendini belirli bir işe vermeye, bu iş için olanca yetenek ve zekâsını geliştirip mükemmelleştirmeye özendirir (1976: 27-28).

Smith'in tarih kuramında burjuva bireyi bir başlangıç noktası olarak görmesi, *Milletlerin Zenginliği*'nın kuramsal açıdan en önemli konularından birisi olan emek değer kuramı ile ilgili formülasyonda da karşımıza çıkar. Smith (1976: 65),

burada “sermaye birikimini ve toprağın mülk edinilmesini önceleyen toplumun o ilkel ve kaba durumunda değişik nesneleri birbiriyle mübadele etmek için konulabilecek tek kuralın bu nesneleri elde etmek için gereken emek miktarları arasındaki oran olduğu”nu vurgular. Bu formülasyon Dobb (1973: 31-32)’un vurguladığı gibi bir yönyle, değişim değerinin kaynağını araştırırken tipki Marx gibi belli bir toplumdaki sınıf ilişkilerini şekillendiren sosyo-ekonomik koşullara vurgu yapmakta ve kapitalizmi (ticari toplumu) özgül bir tarihsel aşama olarak ele almaktadır. Ancak Smith, tarihsel değişimin sonucunda ortaya çıkan bu aşamanın toplumsal ilişkilerini bir başlangıç noktası olarak ele aldığı için toplumun ilkel aşamasındaki avcı, Smith’in modelinin belkemiğini oluşturan bir basit meta üreticisi olarak resmedilmektedir:

Örneğin, avcılarдан oluşan bir millet içerisinde, bir kunduzun öldürülmesi, çok zaman, bir geyliğin öldürülmesi için gerekli emeğin iki katına mal oluyorsa, bir kunduz doğal olarak iki geyikle mübadele edilecek ya da iki geyik değerinde olacaktır (1976: 65).

Marx (2013: 21-22), Smith’in Ricardo tarafından da tekrarlanan bu bakış açısını şu sözlerle eleştirmektedir:

Smith ve Ricardo’nun incelemelerine başlangıç olarak kabul ettikleri tek başına ve yalıtkın avcı ve balıkçı, 18. yüzyılın, hiç de, bazı uygarlık tarihçilerinin imgelediği gibi, aşırı inceliğe salt bir tepkiyi ve yanlış anlaşılmış bir doğal duruma dönüşü ifade etmeyen, Robinsoncu yavan hayalleri arasında yer alırlar.

...18. yüzyıl peygamberleri için -ki Smith ve Ricardo hâlâ onların omuzları üstünde durmaktadır-, bir yandan feudal toplum biçimlerinin dağılmasının, öte yandan 16. yüzyıldan beri gelişmiş olan yeni üretken güçlerin ürünü olan bu 18. yüzyıl bireyi *varoluşu geçmişे uzanan* bir ideal olarak görmektedir. Onlar, bunda bir tarihsel sonuç değil, tarihin bir çıkış noktasını görmektedirler, çünkü onlar, bu bireyi, kökeni tarihte olan olarak değil ama doğa tarafından konumlandırılmış olarak, insan doğası kavramlarına uygun doğal birey olarak değerlendirmektedirler.

Smith’ın *Milletlerin Zenginliği*’nde benimsediği ilerlemeci perspektif nedeniyle, ticari toplumu doğal özgürlüğün açık ve yalın istemi olarak gördüğünü yukarıda vurgulamıştı. Ona göre ticaret çağında toplum zorunlu olarak, işçiler, kapitalistler ve toprak sahipleri şeklinde üç katmana bölünür:

Her ülkenin toprağının ve emek gücünün yıllık ürününün tümü, ya da bir başka deyimle bu bir yıllık ürünün tüm bedeli, doğal olarak toprak ranti, emek ücretleri ve sermaye kârı şeklinde üçe ayrılır; bunlar rantla geçenin, ücretle geçenin ve kârla geçenin üç ayrı halk katmanının gelirini oluşturur. Bunlar *her uygar toplumun, üç büyük özgün ve köklü katmanı olup*, tüm diğer katmanların geliri önünde sonunda bunların gelirinden gelmektedir (1976: 69, vurgu sonradan).

Smith'e göre toplumsal üretimin ücret, kâr ve rant arasında bölüşümü uygar toplumun önkosuludur. Bu nedenle geniş yiğinları üretim araçlarından ayıran kapitalist gelişme ilerlemenin doğal ve gerekli bir koşulu haline gelmektedir. Smith, ticari toplum adını verdiği kapitalizmin gelişmesini, piyasanın serbest işleyişini güvence altına alacak kurumsal bir yapı içinde bireyci mübadele etkinliğinin işbölmünün barışçıl bir şekilde yetkinleşmesini sağlayarak, mübadelenin tüm tarafları için iktisadi zenginliği artırdığı bir süreç olarak okumaktadır (Brenner, 1989: 280-281). Örneğin bu çerçevede köylülerin topraktan zorla koparılmalarına yol açan Çitleme Yasalarına hiç deEGINmezken, kökeni feudal döneme uzanmakla birlikte 17. Yüzyıl sonlarında yeniden canlandırılan Avcılık Yasasına (Game Law) karşı İngiliz ve İskoç köylülerin direnişine dair yorumlarında da bu yasanın mülksüzleştirme ile ilgili boyutuna deEGINmemektedir (Perelman, 2000: 49-50). Köylülüğü geçim araçlarından koparan çitleme yasalarıyla benzer bir işlev gören Avcılık Yasası, köylülerin avlanmak ve yakacak toplamak için ormanlara girişini yasaklamış, böylece köylülüğün proleterleşmesini hızlandırmıştır. Smith'e göre av sahalarının kapatılmasına yönelik bu yasa, toprağın verimli bir şekilde kullanılmasını engelleyen feudalizme özgü, arkaik bir yasadır. İlerlemenin kaçınılmazlığı karşısında eski bir yaşam tarzında ısrar etmek anlamsızdır:

Topluluğun ilkel (rude) aşamasında insanlığın en önemli uğraşları avcılık, balıkçılık, topluluğun ilerlemiş durumunda en hoşlandıkları eğlence haline gelir, bir zamanlar ihtiyaç yüzünden yaptıkları şeyin arkasından zevkleri için koşarlar. Bundan dolayı, toplumun ilerlemiş durumunda, başkalarının zaman geçirmek için uğraştıkları şeyi zanaat olarak yapanlar, hep, pek yoksul kimselerdir. Theocritus zamanından beri balıkçılar bu durumdadır. Büyük Britanya'nın neresine bakılsa, yasak yerde avlanan bir kimse pek yokşuldur (1976: 117-118).

Smith, ilerleme adına ilkel birikimci pratikleri görmezden gelirken, aynı pratiklerin bir diğer veçhesini oluşturan koloniciliği değerlendirirken de benzer bir tutum sergilemektedir:

İspanyol ve Portekiz kolonilerinin çoğu tümüyle yeni pazarlardır. Avrupalıların keşfinden önce Yeni Granada, Yucatan, Paraguay ve Brezilya'da, zanaatlardan ve tarımdan nasibini almamış, vahşi milletler oturuyordu. Şimdi bunların hepsine gerek sanayi gerek tarım epeyce girmiştir. Tümüyle yeni sayılmasınca birlikte, Meksika ile Peru piyasaları bile daha önce olduklarından elbette çok genişler. Bu ülkelerin eski zamanlardaki parlak durumu üzerine yayılmış harika masallardan sonra, ilk keşifleri ve fetihleri tarihini şöyle soğukkanlı bir değerlendirme ile okuyanlar, ora ahalisinin sanayı, tarım ve ticarette, şimdiki Ukrayna Tatarlarından çok daha bilgisiz olduklarını açıkça görecektir. Bu iki millet arasında daha uygari olan Peruların bile, altın ve gümüşten süs olarak yararlanmakla birlikte, basılmış paraları yoktu. Bütün ticaretleri trampa yolu

ile oluyordu. Dolayısıyla da aralarında hemen hiçbir işbölümü yoktu. Toprağı işleyenler evlerini, ev eşyalarını, giyeceklerini, ayakkabılarını, tarım aletlerini kendileri yapmak zorunda idiler. Aralarındaki birkaç zanaatçının karnını, hep hükümdar, soylular ve rahipler doyururmuş; belki bunlar, onların hizmetkârları ya da kölesi idi (1976: 221).

Yukarıda vurgulandığı üzere Smith, Amerikan yerli halkları üzerine yazdıklarında ana kaynak olarak 18. Yüzyılda çok popüler olan kimi gezginlerin notlarına dayalı bir açıklamaya başvurmaktadır. Bu açıklamalarda yerli halkların ilkel ve durağan toplum yapısı ile Avrupa'nın gelişkin ve dinamik toplum yapısı arasında, ikincisi lehine karşılaşmalar sıkça karşımıza çıkmaktadır. Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde bu karşılaşmaları ilerlemenin önünde bir engel olarak gördüğü mercantilist politikaların eleştirisi için bir fırsat olarak da değerlendirmiştir:

Dış ticaretle zenginleşmek isteyen bir milletin, bütün komşuları zengin, çalışkan ve tüccar milletler olursa, amacına ulaşma olasılığı elbet çok fazladır. Her yandan göçebe vahşiler, yoksul barbarlarla çevrili bir büyük millet, kuşkusuz dış ticaretle değil, kendi topraklarını işlemekle ve iç ticaretle servet elde edinebilir. Eski Mısırlılarla şimdiki Çinlilerin büyük zenginlik edinmelerinin bu şekilde olduğu anlaşılıyor. Söylendiğine göre, eski Mısırlılar dış ticareti ihmali ederlermiş, şimdiki Çinlilerin de bunu pek hor gördükleri, kanunlarla gereği gibi kayırmaya tenezzül etmedikleri de biliniyor. Çağdaş dış ticaretin temel yasaları, bütün komşularımızın yoksullaşması amacını güderek, amaçlanan sonuçları doğurmaya güçleri yettiği oranda, o ticaretin kendisini ömensiz ve bayağı hale getirmeye sebep olmaktadır (1976: 495).

Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nde iktisadi ilerleme sürecini, kapitalist, toprak sahibi ve ücretli emekçilerden oluşan üçlü sınıf yapısının egemen olduğu ticari toplumda, işbölümü ve uzmanlaşmanın gelişmesi temelinde açıklamaktadır. İşbölümünün gelişmesi ise pazarın genişliği tarafından belirlenmektedir. Bu nedenle eserin IV. Kitabında pazarı sınırlıran mercantilist yasaları sert bir şekilde eleştirmektedir. Bu eleştirinin dayandığı düşünsel öncülleri eserin "Çeşitli Milletlerde Zenginliğin Farklı Gelişmesi" başlığını taşıyan III. Kitabında ele almıştır. Bu bölümde ele aldığı ilerlemenin doğal düzeni dört aşamalı tarihsel gelişme şeması ile önemli paralellikler içermektedir. Smith bu bölümde Roma İmparatorluğunun yıkılışının ardından Avrupa'nın iktisadi tarihini anlatır. Bu bölümdeki anlatı, toplumun ticari aşamaya ulaşmasının neden kaçınılmaz olduğu ve tüm toplum sınıfları yararına sonuçlar doğuran bu gelişmeyi kalıcı ve istikrarlı kılacak koşulların ne olduğuna odaklanmaktadır. Ancak böyle bir açıklamaya girişmek için dört aşamalı tarihsel gelişme kuramının şematizminden çıkararak, somut tarihsel deneyimi açıklaması gerekmektedir. Brewer (2008: 5)'a göre Smith'in bu noktada, kuramsal tarih modelinden sapması, dört aşamalı tarihsel gelişme modelinin ampirik gerçekliğe seçici bir şekilde uygulanan ve

kuramsal tutarlılık adına ampirik gerçekliği feda eden bir model olmadığını da göstermektedir. Smith bu bölümde, dört aşamalı tarih modelinin ekonomik determinizminden uzaklaşmakta, politik ve hukuki faktörlere ve olumsallıklara vurgu yapmaktadır (Skinner, 1982: 101).

Milletlerin Zenginliği'nin III. kitabında Smith'in gösterdiği ve ima ettiği gibi, Batı Avrupa'da ticari toplumun gelişimi iki nedenle kuramdan sapmaktadır. Birincisi Batı Avrupa'da ticari topluma varan ilerleme süreci, Smith'in formüle ettiği doğal gelişim şemasına uymamaktadır.¹³ İkincisi Batı Avrupa'nın tarihsel arka planını oluşturan Antik Akdeniz kentsel ve ticari uygarlıklar (Antik Yunan ve Roma Uygarlıkları), dört aşamalı tarihsel gelişme sürecini izleyerek ulaştıkları ticari toplum aşamasında, güç ve paranın yarattığı yozlaşma nedeniyle içten içe gerilemiş ve sonunda barbar çoban kavimlerinin akınlarıyla yıkılmıştır. Bu olgu, çağdaş ticari toplumun benzer bir yozlaşma ve dış saldırısı karşısında kalıcılığını nasıl sürdüreceğini tartışmayı gerektirmektedir. Smith, *Milletlerin Zenginliği*'nin III., IV. ve V. Kitaplarında bu iki sorunsalı aydınlatmak için bir dizi açıklama önermektedir.

Smith'e göre (1976: 377)'e göre "eşyanın doğası gereği geçim maddeleri rahatlık ve lüksten önce geldiği için" "geçim maddesi sağlayan kırların işlenip ilerlemesinin rahatlık ve lüks sağlayan kentten önce gelmesi gerekir". "İşlerin doğal akışına bağlı olarak büyümekte olan her toplumun sermayesinin büyük bölümü önce tarıma sonra manüfaktüre en son olarak dış ticarete yönelir". Smith (1976: 380)'e göre toplumsal ilerlemenin doğal düzeni, "Avrupa'nın modern devletlerinde birçok bakımdan tersine çevrilmiştir". Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını izleyen dönemde doğan feodal sistemin miras hukuku, kişisel bağımlılığa dayalı mülkiyet ilişkileri ve tahıl ticaretini yasaklayan düzenlemeler, toprak sahiplerini toprağı geliştirmeye yönelikten alıkoymuştur. Tarımsal gelişmenin önündeki bu engeller nedeniyle Avrupa devletlerinde yüzyıllar boyunca ilerlemenin uyarıcısı ticaret ve sanayi olmuştur. Tarımdaki ilerlemeler kentlerdeki gelişmenin bir sonucu olarak, kentlerde yürütülen ticaretten elde edilen kazançların tarım sektörüne yatırılması ile ortaya çıkmıştır. Ne var ki Smith'e göre bu gelişme, özünde olumlu olmasına karşın "şeylerin doğal akışına" ters olduğu için zorunlu olarak yavaş ve istikrarsızdır. Bu nedenle Smith "zenginliğin çok büyük ölçüde ticaret ve manüfaktüre bağlı olduğu Avrupa ülkelerindeki yavaş ilerleme" ile "zenginliği tümüyle tarıma dayanan Kuzey Amerika" kolonilerindeki hızlı gelişmeyi karşılaşır (Smith, 1976: 422-23).

Smith'e göre Avrupa toplumlarda ilerlemenin doğal düzeninin tersine çevrilmesi, ülkelerin tarımdan çok sanayi ve ticaret aracılığıyla zenginleşeceği kabulünden hareket eden merkantilist politikalara güç kazandırmış, bu da merkantilizmin korumacı ve tekelci düzenlemelerine yaslanan ticaret ve sanayi

sınıflarının hızla büyümeye yol açmıştır. Smith'e göre mercantilist politikalar sermayeyi tarımdan ticarete yönelterek genel büyümeye oranını düşürmektedir. Eğer mercantil sisteme özgü korumacı ve tekelci düzenlemeler kaldırılırsa, bu alana yatırılan sermaye, toprak iyileştirmeye yönelecektir. Bu gelişme Smith'e göre ticaret kesimine özgü dinamizmi ve disiplini tarım sektörüne taşıyarak, tarımsal gelişmeyi olumlu yönde etkileyecektir. Çünkü; "Tüccar genellikle gözü pek, toprak sahibi (country gentleman) ise çekingen bir girişimcidir... ...Ticaret işinin sağladığı düzen, tasarruf ve dikkat alışkanlığı, doğal olarak tüccarı uygun bir duruma getirmekte ve onun herhangi bir iyileştirme projesini karlı bir biçimde ve başarıyla yürütmesini çok daha elverişli kılmaktadır" (Smith, 1976: 411-12).

Smith'e göre toprak sahipleri, toprakta uzun dönemli iyileştirmeler yapmalı ancak topraklarını kendileri işlemek yerine, girişimci çiftçilere kiralamalıdır. Ücretli işçi kullanarak piyasaya yönelik üretim yapan bu kapitalist çiftçilerin, üretimden elde ettikleri kârı toprakta iyileştirme yatırımlarına yöneldirmeleri için uzun dönemli kiralama ve mülkiyet güvencesine sahip olmaları zorunludur. Smith, İngiltere'nin zenginliğinin sırrının, kapitalist çiftçilere sağladığı bu yasal güvence olduğunu söylemiştir. Ona göre "yeomanları böylesine destekleyen yasaların ve geleneklerin İngiltere'nin günümüzdeki yüceliğine yaptığı katkı belki o çok böbürlenilen ticari yasaların tümünün katkısından daha büyuktur" (Smith, 1976: 392).

Tarıma dayalı gelişmenin *Milletlerin Zenginliği*'nde ortaya konulan doğal gelişmenin sonucu olarak ortaya konulması Smith'in kolonilerdeki çiftçilerin pratiklerine yönelik değerlendirmelerde de karşımıza çıkmaktadır:

Koloniciler, tarım ve öbür faydalı zanaatlar alanında, vahşi ve barbar milletlerde nice asırlar içinde kendiliğinden gelişebilecek olanlardan çok daha üstün bilgileri beraberlerinde getirirler. Bunun yanında, itaat alışkanlığı, kendi ülkelerinde var olan düzgün yönetim ve bunu "destekleyen" kanunlar sistemi ve düzgün adalet dağıtımı üzerinde epey bir bilgiyi de götürürler; doğal olarak, yeni yerleşmede, bunlara benzer bir şeyler kurarlar. Ama vahşi ve barbar milletlerde, hukuktaki ve yönetimdeki doğal gelişme, bunların korunması için gereklî hukuk ve yönetim gereğince kurulduktan sonra bile zanaatların doğal gelişmesine göre hala yavaştır. Her kolonicinin eline, ekip biçmeye gücünün yetebileceğinden çok toprak geçer. Kolonici bakımdan ödenecek rant yoktur; ödenecek vergi de nadirdir. Toprağın ürününe ortak çıkan bir toprak sahibi olmadığı gibi hükümdara düşecek pay da çoğu kez pek azdır. Sonuçta hemen hemen tümü kendine kalacak bir ürünü elden geldiğince çoğaltmak için gereklî dürtülerin hepsine sahiptir (1976: 564-65).

Smith, tarımın, ticaret ve sanayiden farklı olarak ücret ve kâr üzerinde bir artık (rant) sağladığı için, bu sektörlerden daha üstün olduğunu ileri sürmüştür. Bu çerçevede ona göre "bir sermayenin kullanılabileceği bütün yollar içinde, topluma en yararlı olanı kuşkusuz tarımda sermaye kullanımı yoludur (Smith, 1976: 364).

Smith'in iktisadi artığı, yalnızca tarımda değil, sanayide de üretken emekçinin emeğinin sonucu olarak gören yaklaşımıyla çelişen ve Fransız Fizyokratların görüşlerinden esinlendiği izlenimi veren bu ifadelerin, büyük ölçüde Smith'in siyasal kaygılarını yansittığı söylenebilir. Smith (1976: 412), ticaret ve manüfaktürün "yavaş yavaş düzen ve iyi yönetim, bununla ilgili olarak kişi özgürlüğü ve güvenliği" getirmesi nedeniyle tarıma nüfuz etmesinin yararlarını övmesine karşın kentli sınıfların ülkeye sadakatleri konusundaki kuşkularını dile getirir. Çünkü tarımdan farklı olarak, ticaret ve sanayiye dayanan zenginlik, sabit ve kalıcı bir zenginlik biçimi değildir. Bu nedenle, tüccarlar ve manüfaktürcüler belli bir ülkeye karşı sadakat duymazlar: "...bir tüccarın belli bir ülkenin vatandaşlığı olması zorunlu değildir. Tüccar açısından ticaretini nerede yürüteceği pek de önemli değildir". Dolayısıyla, tüccarların zenginliği, ülke açısından tümüyle istikrarsızdır.

Buna karşılık toprak sahipleri ve çiftçiler, oturdukları ülkede kalıcı bir çıkarları olduğu için, bu kesimlerin ilerlemenin doğal akışını saptırmakta bir çıkarları yoktur. Zenginliğin tarıma dayalı doğal gelişmesi, bu kesimlerin rantlarını ve kârlarını artıracağı için, bunlar oturdukları ülkeye karşı sadakat duyarlar ve en önemlisi, "taşralı mülk sahipleri ve çiftçiler, sahip oldukları üstün onur duygusuyla, bütün toplumun, *tekelin lanetli ruhundan* en az etkilenen üyeleri"dir (Smith, 1976: 461, vurgu sonradan).

Smith'in iktisadi gelişmede tarımı önceleyen bakış açısı aynı zamanda ticari toplumda iyi işleyen bir dönemin sağlanabilmesi için gerekli siyasal süreçlerle ilgilidir. Smith'e göre iyi işleyen bir düzen adaletin kurumsallaşmasını ve yurttaşların siyasal süreçlere etkin bir şekilde katılmasını gerektirir. Ona göre kır sakinleri kent sakinlerine göre hem entelektüel hem de ahlaki bakımdan üstündür. Bunlar toplumsal değerlere sıkıca bağlı üyeleri olarak bilinir. Ve bir kırsal emekçi, kendi komşularının güveninin ve onayını kazanmak ve davranışlarını toplumsal bilince ve toplumun ahlaki standartlarına göre yönlendirmek için çaba gösterir. Ancak kent sakinleri, ticari toplumun yozlaştırıcı etkilerine daha açıktr. Dahası, maddi ilerlemeyi sağlayan teknik işbölümü kentli emekçilerin belli bir meslekteki becerisini artırmasına karşın, sabahdan akşamaya kadar birkaç basit işlemin yinelenmesine dayalı bir çalışma, onun entelektüel, toplumsal ve ülkeyi savunmak için gerekli askeri (martial) erdemlerini gerileter (Smith, 1976: 782). Smith bu görüşleriyle tarıma dayalı toplumsal sınıfların üstünlüğünün dayandığı iktisadi, toplumsal ve siyasal gerekçeleri ortaya koymaktadır. Smith toplumun

ticarileşmesinin yol açtığı yozlaşmadan ve sanayideki uzmanlaşmanın yol açtığı aptallaşmadan en az etkilenen toplumsal ve siyasal güçler olan tarımcı sınıflara dayanmıştır. Bu tercih, aynı zamanda Büyük Britanya'da toprak sahiplerinin kontrolündeki Parlamento'nun gözetiminde biçimsel açıdan arkaik bir formda gelişen kapitalizmin koşullarını da yansımaktadır (Wood, 2012).

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nın 5. Kitabında ticari toplumun kalıcılığını sağlayan temel öğeleri tartışır. Ticari toplumun bencil bireylerinin kişisel çıkarları peşinde koşması halinde bir toplumsal düzenin nasıl sağlanacağı konusunda *görünmez e*le değil, devlete başvurur. Ancak burada devlet sadece her bireyin "kendi durumunu iyileştirmek için sürekli olarak sarf ettiği doğal gayretin" toplum yararına sonuçlar doğurması için gerekli kuralları koymalı ve bu kuralların kalıcılığını güvence altına almalıdır. Böylece Dugald Steward'ın (1980: 315) Smith biyografisinde vurguladığı gibi, "doğal düzen", "adaletin kurallarına uyduğu sürece her insanın kendi çıkarlarını kendi bildiği yolda izlemesine ve kişinin emeğini ve sermayesini toplumdaki diğer kişilerle olabilecek en özgür biçimde rekabete sokmasına izin vermek" yoluyla gerçekleşecektir.

Smith'e göre doğal özgürlüğün gerçekleşmesinde devletin başvuracağı kılavuz "devlet adamlarının ya da yasa koyucuların biliminin bir alt dalı olan" politik ekonomidir. Politik ekonominin iki temel amacı vardır:

Birincisi halkın bol gelir ya da geçim olanağı sağlamak ya da daha doğrusu halkın kendisi için gelir ya da geçim kaynağı yaratmasına yardımcı olmak; ikincisi ise devlete ya da Commonwealth'a kamu hizmetlerini sağlamak için yeterli gelir sağlamak. [yani] Ekonomi politik, hem halkın hem de devletin zenginleşmesini sağlar (Smith, 1976: 428).

Smith, bu görüşleriyle 18. yüzyılda feodal monarşi altında kapitalizmin yasalarını doğal yasalar olarak formüle eden, aydınlanmış bir despot eliyle pozitif yasaları doğal yasalara göre uygun hale getirerek bir mükemmel özgürlük sistemi oluşturmaya çalışan Fizyokratları eleştirir. Ona göre insanın kendi durumunu iyileştirme yönündeki doğal çabası özgürlük ve güvenlikle desteklendiği zaman toplum yararına sonuçlar üretecektir:

Her bireyin doğal çabası kendi durumunu iyileştirmektir. Özgürlük ve güvenlikle çaba harcadığı zaman, bu, öyle güçlü bir ilkedir ki, hiçbir yardım olmadan, tek başına, yalnızca toplumu refah ve zenginliğe taşımaya yeterli değil, aynı zamanda onun faaliyetleri üzerinde sıkça büyük yükler bindiren budala insan yasalarının neden olduğu yüzlerce zararlı engelin üstesinden gelmeye de yeterlidir (Smith, 1976: 540). (vurgular sonradan).

Smith *Milletlerin Zenginliği*'nde dört aşamalı toplum kuramına açıkça yalnızca V. Kitaptaki savunma ve adalet harcamaları bölümünde ve kısaca eğitim harcamaları ile ilgili bölümde başvurmuştur. Savunma harcamaları bölümünde Hükümdarın,

öbür bağımsız toplulukların saldırısından ve istilâsına topluluğu korumak olan birinci ödevi, ancak askeri bir kuvvet aracılığıyla yerine getirilebileceğini ve bu askeri kuvvetin hem barış zamanında hazırlanmasına hem savaş sırasında kullanılmasına ilişkin harcamaların, toplumsal gelişmenin farklı evrelerinde farklı biçimler alacağını vurgular. Smith'e göre avcı topluluklarda her adam, "avcı olduğu kadar da savaşçıdır". Ayrıca Kuzey Amerika'nın yerli kabilelerinde görüldüğü gibi, topluluğun üyeleri savaşa gittiği zaman, kendi silahını götürür ve savaşta geçimini yine kendisi sağlar. Bu topluluklarda, mülkiyet ve devlet olmadığı için savaşa hazırlık ve savaşta beslemek üzere herhangi bir harcama yapılması da beklenemez. Öte yandan çoban kavimlerinde geçim biçiminin doğası gereği topluluğun üyeleri savaşçı nitelikleri haizdir ve burada devlet ortaya çıkmış olmasına karşın savaş harcamaları önemli bir sorun oluşturmaz:

Tatarlar'la Araplar'da rastladığımız gibi, topluluğun daha ileri bir durumundaki çoban halklarda, aynı biçimde, her adam bir savaşçıdır. Bu tür halkların, çoğu kez değişmez konutu yoktur. Bunlar ya çadırlarda ya oradan oraya kolayca taşınan bir tür üstü örtülü arabalarda otururlar. Bütün kabile yahut millet, gerek yılın türlü mevsimlerine, gerek başkaca rastlantılara göre yer değiştirir. Sürüleri ve davarları ülkenin bir yanındaki yemi tüketti mi, bir başka yanına, oradan bir üçüncüsüne göç eder. Kurak mevsimde ırmağın boylarına iner; yağmurlu mevsimde yaylaya çekilir. Böyle bir halk savaşa girdi mi, ...barış zamanında bile göcebe yaşamaya alışık olduğundan, bütün halk savaş sırasında yadırgamadan savaş alanına gider (1976: 690).

Benzer bir şekilde tarımcı topluluklarda da topluluğun üyeleri, geçim biçiminin doğası gereği savaşçı yeteneklerle donatılmıştır, tarımsal faaliyetin mevsimsel karakteri nedeniyle köylülerin hasat zamanları dışında savaşa gitmelerini engelleyen bir durum söz konusu değildir. Ve bu aşamada askeri harcamalar önemsiز düzeydedir:

Topluluğun daha da ileri bir durumunda, dış ticareti az olan ve hemen hemen her ailenin kendisi kullanmak üzere kendi başına hazırladığı kaba saba ve ev işi mamullerden başkasının bulunmadığı tarımcı haklarda her adam, yine ya bir savaşçıdır ya da kolayca bir savaşçı olur. Bütün gün açık havada geçen tarımcılar, mevsimlerin her türlü sertliğine maruz kalırlar. Alışılmış yaşamlarının çetinliği onları, bir kısmı kaçınılmaz işlerinin zahmetlerini çok andıran savaş yorgunlukları için hazırlar. Bir hendek kazıcının kaçınılmaz işi onu, bir tarlanın etrafını çevirmeye olduğu kadar, siperlerde çalışmaya ve bir ordugâhı tahkime hazırlar. Bu gibi tarımcıların zaman geçirmeye dönük, alışılmış eğlenceleri, tipki çobanlarındaki gibi olup aynı biçimde savaşçı andırır. Ancak, boş zamanları çobanlara göre az olduğu için tarımcılar bu eğlencelerle pek öyle uğraşmazlar. Asker olmasına askerdirler ama pek o denli talimli değillerdir. Bununla birlikte, o halleriyle bunları savaş alanı için hazırlamak, hükümdara ya da devlete nadiren bir masrafa mal olur (1976: 693).

Toplumun tarımcı aşamasında, nüfusun yerleşik olması, savaş zamanında kadınlar, çocuklar ve yaşılların evde kalmasını zorunlu kılar. Öte yandan tarımsal faaliyetin mevsimsel karakteri nedeniyle en azından hasat ve ekim zamanında, gönüllü bir şekilde askerlik yapan erkek nüfusun köylerine dönmesi gereklidir. Bu savaşçı erkek nüfus, ülkeyi istilacılardan korumak için karşılıksız bir şekilde askeri hizmet sunmaya hazırlıdır. Smith bu konuda Peloponez Savaşları döneminde Peloponez halkını ve Krallık ve Cumhuriyetin ilk dönemlerindeki Roma'yı örnek gösterir. Thucydides'den aktardığına göre Peloponez halkı genellikle yazın harmanı kaldırmak üzere savaş alanından ayrılp köylerine dönmüştür (1976: 693-94).

Smith'in esas sorunsalını oluşturan ticaret toplumu aşamasında ise sanayinin gelişmesi ve savaş sanatındaki ilerleme nedeniyle daha önceki aşamalardan farklı olarak savaşa gidenlerin kendi masraflarını karşılamalarını olanaksız hale gelir. Öncelikle nüfusun büyük bir bölümünün sanayi sektöründe istihdam edildiği bir ülkede savaşa gitmek için işinin başından ayrıldığı anda gelirden yoksun kalır. "Ahalisinin çoğu zanaatçı ve imalatçı olan bir ülkede, savaşa gidenlerin büyük bir kısmının bu sınıflardan alınması ve dolayısıyla devletin hizmetinde çalıştırıldıkları sürece ihtiyaçlarının devletçe sağlanması gereklidir" (1976: 695). Öte yandan savaş sanatı karmaşıklaşıp, savaşlar uzun yıllara yayıldığı zaman halkın uğraşı ister tarım ister sanayi olsun paralı ordulara başvurmak kaçınılmaz hale gelir. Eski Yunanistan'da ve Roma'da bu yola başvurulduğu dönemler olmuştur.

Ticaret toplumu aşamasında savaş sanatı daha da karmaşıklaşmış, ateşli silahların icadı ve yaygın kullanımıyla birlikte, gerek askerlerin geçim masrafları gerekse silah ve cephe masrafları büyük bir meblağa ulaşmıştır. Ancak Smith "Savunma Harcamaları" başlıklı bu bölümde bu konuya neredeyse hiç değinmez. Bu konuda ticaret toplumunun zenginlik üretme kapasitesinin bu sorunu kendiliğinden çözeceğine güvendiği açıklar. Smith'in esas ilgilendiği konu o dönemde İskoç elitleri içinde gündeme gelen paralı ordu, milis ordusu tartışmasıdır. 1750'lerde İngiltere ile birleşmenin iktisadi ve politik sonuçlarından rahatsız olan İskoç milliyetçileri, İskoç milis ordusunun dağıtılarak, savunmanın Büyük Britanya'nın kalıcı ordusuna bırakılması yönündeki girişimlere karşı güçlü bir kampanya başlatmıştır. Smith'in de aralarında bulunduğu İngiltere ile birleşme yanlısı liberal kesimler yerel yurttaş milislerine karşı kalıcı paralı ordunun neden zorunlu ve daha yararlı olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır. Smith'in ticari toplumda savunmanın nasıl sağlanacağı üzerine bu bölümde geliştirdiği görüşler neredeyse tümüyle bu kaygıyı yansıtır. Smith'in bu konudaki görüşleri modern kapitalizmin teritoryal rekabet ve sermaye birikimi ilişkisi, savaş sanayinin genel teknolojik gelişme ile ilişkisi vb. konular üzerine bir dizi önemli ve uzak görüşlü fikir içerir.

Smith'e göre Eski Yunan ve Roma cumhuriyetlerinde ve feodal çağın başlangıç dönemlerinde askerlik, ülkedeki belli bir kesimin biricik ya da belli başlı bir işi olan ayrı bir zanaat değildi: "Ekmeğini kazandığı alışılmış zanaati yahut işi ne olursa olsun, devletin her uyruğu, bütün olağan hallerde kendini aynı zamanda, askerlik zanaatını yapmaya elverişli görür; birçok olağanüstü hallerde ise onu yapmak zorunluluğunda sayardı." Askerlik talimleri devletin gözetiminde bu işe koşulan uyruklu yapılırları (1976: 696-697). Ancak ticari toplum aşamasında, savaş sanatı daha da karmaşıklaştı ve onun gelişmişlik derecesini makineleşme ve onunla ilişkili iş alanları belirlemeye başladı. Aynı çerçevede savaş sanatının bu gelişmişlik derecesine ulaşması için, bu alanın belli bir yurttaş sınıfına özgü biricik ve belli başlı bir uğraş haline gelmesi gerekliydi. Bunu ise ancak devletin bilinçli müdahalesi sağlayabilirdi:

Başka her sanat için olduğu gibi, bu sanatın gelişmesi için de işbölümüne gerek vardır. Öbür sanatlarda işbölümü, birçoğunu birden yapacaklarına, kendilerini belli bir zanaata hasretmekle kişisel çıkarlarının daha iyi yürüdüğünü gören bireylerin açığözlülüğü ile doğalında ortaya çıkar. Fakat askerin zanaatı, ancak devlet akıyla (wisdom of the state) ile öbür zanaatlardan ayrı ve farklı özel bir zanaat haline gelebilir (1976: 697).

Smith bu noktada, ticaret toplumunun bencil bireylerinin, gerek bu toplumu niteleyen davranış ilkeleri, gerekse geçim biçiminin zorunlu kıldığı uğraşlar nedeniyle ülkenin savunulması için gerekli özveriyi göstermeyeceği için paralı ordu seçeneğini tartışmaya açmaktadır. Ticari toplum aşamasında işbölümünün yol açtığı tek yönlü gelişme ve bencil eğilimlerin yanı sıra tarıma yıl boyu çalışmayı gerektiren İslah yöntemlerinin girmesi ve nüfusun giderek artan bir kesiminin istihdam edildiği sanayide işin terkedilmesinin olanaksızı olması nedeniyle yurttaşların askeri yetenekleri gerileyecektir. Bu nedenle modern bir devlette savunma için başvurulabilecek iki yöntemden birisi olan yurttaş milisleri etkili bir yöntem değildir. Üstelik ateşli silahlara dayalı yeni savaş teknolojisi, savaşta bireysel becerinin önemini azaltmış olsa da, askerlerin koşulsuz itaatini zorunlu kılmaktadır. Tek işi askerlik olmayan yurttaş milislerinin, koşulsuz itaatı sağlayan talimlere yeterince zaman ayırması mümkün olmadığı gibi, savaşın ateş ve barutunun yarattığı gürültü içinde profesyonel askerler kadar cesur davranışlamayacağı açıklıdır.

Smith'in bu konudaki görüşlerinin İskoç Aydınlanması'nın önde gelen düşünürlerinden Adam Ferguson'in *An Essay On Civil Society*'de dile getirdiği görüşlere dayandığı anlaşılmaktadır.¹⁴

Ferguson, bu eserde, oldukça uzak görüşlü bir şekilde manüfaktürlerdeki teknik işbölümünün etkinliğini tartışırken işçinin, general ve er arasındakine benzer hiyerarşi ve emir komuta ilişkisi içinde tutulması gerektiğini ve işin işçinin kontrolünden koparılmasını gerektiğini vurgulamıştır. Ne var ki işçiyi

işin bütünüñün bilgisinden koparan, sabahtan akşamaya makinenin bir eklentisi olarak aynı yeknesak işi tekrarlamaya zorlayan teknik işbölümünün sağladığı maddi ilerleme, işçinin hem fiziki becerilerini hem de entelektüel kapasitesini ortadan kaldırırmaktadır. Bu durumda, ticari toplumda herkes yararına sonuçlar doğuracağına inanılan maddi ilerleme, toplumun geniş emekçi kesimlerinin fiziki ve entelektüel gerilemesi ve ahlaki dejenerasyonu pahasına gerçekleşecektir. Smith, yukarıda vurguladığımız gibi ticari toplumun özgür bireylerinin politik yaşama, aktif bir şekilde siyasi tartışmalara katılan, herkes yararına işleyecek kurumsal yapıyı güvence altına alacak siyaset alanının yurttaşların etkin katılımı ile sürdürülecek bir etkinlik olacağını öngörmektedir. Aksi halde, tekeliç çkarlar galebe çalacak, doğal özgürlüğü yolundan sapıracaktır. Smith'in bu soruna getirdiği çözüm, devlet eliyle finanse edilecek bir genel eğitimdir. Genel eğitim yoluyla ticari toplumda işin yol açtığı entelektüel gerilemenin önüne geçilecek, böylece hem yurttaşların politik konularda akıl yürütme becerileri gelişecek hem de moral gerilemenin yol açacağı düzeni tehdit edecek başbozukluklar kontrol altına alınacaktır.

Smith, paralı askerlerden oluşan kalıcı ordunun cumhuriyetçi değerlerle bağıdaşmazlığı üzerine itirazları da 17. yüzyıl İngiltere tarihinden örneklerle karşı çıkmıştır. Smith'e göre bir ülkede tarım ve sanayideki ilerlemelerin ürünü olan zenginlik, bütün komşuların saldırısını kışkırtır. Bu tehditlere karşı ülkenin savunulmasını tam da savaşçı erdemleri azaltan bu zenginlik üretme kapasitesi sağlayacaktır. Yani askeri teknolojilerde gelişme ve paralı ordu. Böylece ticari toplum, Eski Yunanistan ve Roma'nın kentsel uygurluklarının barbar saldırıları karşısında yokmasına yol açan kaderden kaçınabilecektir. Ticari toplum, Cumhuriyetçi değerleri koruyacak savaşçı erdemleri ortadan kaldırılmış olabilir ama kendisini koruyacak mekanizmayı da üretmiştir.

Smith'in ve İskoç aydınlanmasıñın gündeme getirdiği bu tartışmalar, çağdaş kapitalist toplumda, iktidarın hegemonya ve zor bileşimine dayalı işleyişine, bu çerçevede eğitim, siyaset kurumu, askerlik, ulusal savunma gibi alanların işlevine dair bir dizi öncü fikir içermektedir.

Sonuç

18. yüzyıl tarihyazımı ve tarihsel malzemeye dayalı toplumsal incelemeler, tarihi aksın amacına ulaşarak sona ermesi anlamında teleolojik bir karakter taşısa da oluşum halindeki kapitalist toplumun yapısını ve işleyişini anlamaya dönük eleştirel ve nesnel incelemeler üretmiştir. Bu eleştirellik ve nesnellik eski topluma karşı, maddi ve entelektüel ilerlemeyi ve bireysel özgürlükleri temsil eden yeni toplumun zaferi için mücadele eden Aydınlanma düşünürlerinin ortak Özelliğidir.

Aydınlanma çağında bilimsel tarihyazımı, doğa bilimlerinden esinlenen bir toplum kuramının parçası olarak doğmuştur. Adam Smith'in dört aşamalı tarih kuramı ve bu kuramdan hareketle kaleme alınan çalışmalar, tarihsel açıklamada kuramsal yaklaşımı zorunlu kılan ölçütler bakımından değerlendirildiğinde, 18. yüzyılda bilimsel tarihyazımının bir erken doğumundan bahsedilebilir.

Tarihsel incelemelerin neden bir kuramsal yaklaşımı gereksinim duyduğu konusunda Tosh (1997: 144-145) üç ana sorun kümesinin altını çizmiştir. Bunlardan ilki, belli bir zaman dilimindeki insan deneyiminin bütün boyutları arasındaki karşılıklı ilişkileri kavramanın güçlüğüdür. 18. yüzyılda tarih araştırmalarının kapsamında ve verilerin hacmindeki büyümeye, temalara göre uzmanlaşma yönündeki baskılar daha güçlü soyutlama yeteneğini zorunlu kılmıştır. Toplumun evrimini anlama yönündeki bütüncül tarih perspektifi, toplumun ekonomik, siyasal, ideolojik, hukuki vb. düzeylerinin nasıl birbirine bağlanması nasıl bir bütün oluşturduğuna dair bir toplumsal kurama yaslanmak zorundadır. Montesquieu'nün giriştiği çaba bu yöndeki ilk girişimlerden biridir.

Tarihte kuramı zorunlu kılan ikinci sorun alanı toplumsal değişim sorunudur. Tarihte bir değişim olup olmadığı, değişim varsa, tarihteki belli başlı değişimlerin ortak bir nitelik gösterip göstermediği, tarihsel değişimi harekete geçiren dinamiğin ne olduğunu açıklaması bir kuramsal açıklamayı zorunlu kılmaktadır. Montesquieu bu sorulara cevap vermemiş, yalnızca farklı toplumlardan ortaya çıkan nedenselliklerle ilgilenmiştir. Smith ve diğer İskoç düşünürler, bu konuda insanın kendi durumunu iyileştirme eğilimine ve mübadele eğilimine öncelik vermiştir. Tarihte kuramı gerekli kılan üçüncü sorun alanı değişimin doğrultusunu açıklama çabası ile ilgilidir. Tarihin kendisine doğru ilerlediği bir amaç var mıdır? 18. yüzyıl tarihçiliği, Yahudi-Hıristiyan geleneğinin teleolojik, tek çizgili tarih anlayışını sekülerleştirerek, tarihi aklın zaferi, doğal özgürlüğün gerçekleşmesi ile sonuçlanan maddi ve zihinsel ilerlemenin öyküsü olarak görmüştür (Carr, 1994: 131). Bu ilerlemeci tarih fikri Britanya'da tarihin Whig yorumu olarak bilinen anayasal özgürlüklerin gelişmesi biçimini alırken, 19. yüzyılda özellikle Kita Avrupası'nda Leopold Von Ranke'nin öncülük ettiği pozitivist tarih anlayışının etkisi altında ulusal kimliklerin oluşup güçlenmesi ve ulus devletin doğusunda siyasal ifadesini bulmuştur.¹⁵

Tarihyazımı alanında 20. yüzyılda Fransa'da Annales Okulu ve İngiltere'de Marksist tarihçilerin katkısıyla kuramsal yönelimli sosyo-ekonomik tarih yeniden canlanmıştır. İlginç bir şekilde, unutulmaya terk edilmiş olan "İskoç Tarihsel Okulu"nu yeniden gündeme taşıyan Büyük Britanya Komünist Partisi çizgisinde yayın yapan *Modern Quarterly* dergisidir. Roy Pascal (1938), bu dergide yayınlanan makalesinde Smith, Ferguson, Millar ve Robertson'ın burjuva toplumunun ve burjuva topluma varan sürecin bilimsel çözümlemesine ilk girenler olduğunu

vurgulamıştır. Bu çalışmanın izinden giden ve bu yazda sıkça gönderme yaptığımız R. L. Meek, (1967) anılan düşünürlerin Marksist sosyolojinin ya da tarihsel materyalizmin öncüleri olarak değerlendirilmesi gerektiğini savunmuştur. Meek'in bu yorumuna karşı Marx'ın tarih anlayışının, maddi yaşamın üretiminin merkeziliği dışında, gerek tarihsel değişimin mekanizması gerekse değişimin ürettiği sonuçların değerlendirilmesi bakımından İskoç düşünürlerle pek az ortak noktası olduğu söylenebilir. Ancak, Marx ve Engels tarihsel materyalizmin oluşumunda 18. yüzyıl Aydınlanma düşünürlerinin katkısını teslim etmektedir:

"Yaşamak içinse her şeyden önce yiyecek, içecek, barınak, giysi ve daha başka şeyler gereklidir. O halde, ilk tarihsel eylem, bu ihtiyaçları karşılayacak araçların üretimidir; maddi yaşamın kendisinin üretimidir. Ve bu, binlerce yıl önce olduğu gibi bugün de insanların hayatlarını sürdürmeleri için gün be gün, saat saat yerine getirilmesi gereken tarihsel bir eylem, tüm bir tarihin temel koşuludur.

...her türlü tarih anlayışında öncelikle bu temel olgunun bütün önemiyle ve en geniş kapsamıyla hakkını verecek şekilde gözlemlenmesi gereklidir. Bilindiği üzere Almanlar bunu hiçbir zaman yapmadı; bu yüzden tarih için dünyevi bir temele, dolayısıyla da bir tarihçiye hiçbir zaman sahip olmadılar. Fransızlar ve İngilizler, bu olgunun tarih olarak adlandırılan şeyle bağlantısını, özellikle politik ideolojide tutulu kaldıkları sürece son derece tek yönlü bir bakış açısıyla kavradılar da, yine de burjuva toplumunun, ticaret ve sanayinin tarihlerini ilk defa yazarak tarih yazımına materyalist bir temel kazandırmak için ilk girişimleri gerçekleştirenler oldular (Marx ve Engels, 2013: 36).

Marx (1993: 25), kendi tarih anlayışını formüle ettiği *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*'nın ünlü önsözünde "devlet biçimlerinin olduğu gibi hukuki ilişkilerin de kökeninin "Hegel'in 18. yüzyıl İngiliz ve Fransız düşünürlerinin örneğine uyarak "sivil toplum" adı altında topladığı maddi varlık koşullarında bulundukları ve sivil toplumun anatomisinin de, ekonomi politiğin içinde aranması gerektiği sonucuna ulaştım" sözleriyle doğrudan Adam Smith ve Adam Ferguson'a gönderme yapmıştır. Bu pasaj, Hegel'in "sivil toplum" üzerine çözümlemelerinin kaynağına da işaret etmektedir. Smith'in tarih ve toplum kuramı ve bu kuramın bir parçasını oluşturan dört aşamalı tarihsel gelişme modeli, içinde yaşadığı oluşum halindeki kapitalist toplumu rasyonelleştirme ve zaman zaman meşrulaştırma kaygısıyla formüle edilmiş olsa da, Aydınlanma felsefesinin diğer eserleri gibi, modern burjuva toplumu anlamak için çok zengin bir kaynak olmaya devam etmektedir.

Sonnotlar

¹ Jevons (1957: 23) şöyle yazmaktadır: "Bu eserdeki kuram tümüyle haz ve acının kalkülüsüne dayanır; ve iktisadin amacı hazırlı adeta en az acı maliyetiyle edinerek mutluluğu azamileştirmektir."

² “The obvious and simple system of natural liberty’ (Smith (1976: 687).

³ Aynı dönemin içine farklı tarihsel özelliklerine karşı Aydınlanmanın ilkelerinden doğrudan beslenen ve aynı zamanda Aydınlanma felsefesine güçlü bir ivme kazandıran 1776 Amerikan Devrimi de yerleştirilebilir.

⁴ Bilim devriminin başarılarının özlü bir anlatımı için bkz. Wetsfall (2000).

⁵ Aydınlanmanın ilerlemeci perspektifi 19. Yüzyıl felsefi ve toplumsal düşüncesinde evrimciliğin yaygın ve etkili bir düşünüş biçimini haline gelmesinde önemli bir rol oynamıştır. Darwinci evrim kuramı temelinde genel olarak evrim ve sosyal teori arasındaki ilişkilerin yönetsel ve ideolojik boyutlarına eğilen önemli bir çalışma için bkz. Özel (2011).

⁶ Bu konuda ayrıca bkz. Meek (1976).

⁷ Genellikle daha az vurgulasa da Montesquieu’dan önce bu konudaki en önemli girişim İtalyan düşünür Giambattista Vico’dan gelmiştir. Vico, 1725 yılında yayınlanan *Scienza Nuova* (Yeni Bilim) adlı eserinde tarihin oluşumunda insan eylemine vurgu yapmış ve insan tarihi kendi yaptığına göre tarihin ilkelerinin insan zihninin geçirdiği değişimler içinde anlaşılabileceğini savunmuştur (Timur, 2011: 93-96.).

⁸ Dört aşamalı tarih kuramı, ilk kez John Dalrymple’ın 1757 yılında yayınlanan *Essay towards a General History of Feudal Property* adlı eserinde zikredilmiştir (Davidson, 2012: 43).

⁹ Ferguson aynı zamanda 1783 yılında üç ciltlik *The History of the Progress and Termination of the Roman Republic* başlıklı eseri yayımlamıştır. Burada ayrıca Edward Gibbon’un çevrimsel tarih anlayışına dayanan büyük eseri *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*’ı da zikretmek gerekir. 6 ciltlik bu çalışma 1776-1788 yılları arasında yayınlanmıştır.

¹⁰ David Hume’ın 1754-1762 yılları arasında yayınlanan *The History of England: From the Invasion of Julius Caesar to the Revolution in 1688* adlı eseri geleneksel tarih anlayışından sosyo-ekonomik tarihe geçişe işaret eden önemli bir öğeler içermektedir.

¹¹ Bu konuda oldukça yetkin bir tartışma için bkz. Ege (2010).

¹² Bu konuda Heilbroner (1973) Smith’ın *Milletlerin Zenginliği*’nde kapitalist ekonominin işleyişine dair geliştirdiği kuramsal çerçeveyin mantıksal sonuçlarına ve kapitalist gelişmenin yarattığı toplumsal sorunlara dayanarak ticari toplumun kendi çöküşünün tohumlarını içinde taşıdığını vurguladığını ve bu nedenle Smith’in doğrusal değil çevrimsel bir tarih anlayışına sahip olduğunu savunmaktadır. Bu argüman dikkate değer olsa da, Smith’ın ve İskoç aydınlanmasıın Adam Ferguson gibi diğer düşünürlerinin, ticari toplumun tekelleşme, durgunluk, yoksulluk, ahlaki dejenerasyon ve yabancılılaşma gibi sorunlarının farkında olduklarını ve bu sorumlara rağmen bu toplumu ilerlemenin nihai uğrağı olarak gördüklerini, tam da bu nedenle bu toplumu rasyonelleştirecek ve olası bir çöküşten kurtaracak bir reform için çabaladıklarını göz ardı etmektedir.

¹³ Brenner (2007) Smith'in tarihsel gelişmeyi öznesi *homoeconomicus* olan bir süreç olarak okuduğu için bu bölümdeki anlatının genel modelden bir sapma olarak değerlendiremeyeceğini çünkü kırdaki gelişmeyi uyaran ana dinamiğin yine ticaret olarak tartışıldığını vurgulamaktadır.

¹⁴ Bu bağlantıya ilk dikkati çeken Marx (1979: 119) olmuştur. Marx bu bağlantıya *Kapital I*'de de işaret etmiştir.

¹⁵ Burada 19. yüzyılda tarihçilik alanında pozitivizmin egemen olmasına, iktisatta pozitivizmin ifadesi olan neoklasik iktisadin doğusu arasındaki koşutluğun bir rastlantı olmadığı vurgulanmalıdır.

Kaynakça

- Althusser L (1987). *Politika ve Tarih*. Çev. Ö Sezgin ve A Şenel, Ankara: Verso.
- Alvey J E (2003). Adam Smith's View of History: Consistent or Paradoxical?, *History of the Human Sciences*, 16 (2): 1-25.
- Bowles P (1985). The Origin of Property and the Development of Scottish Historical Science, *Journal of the History of Ideas*, 46(2): 197-209.
- Brenner R (1989). Bourgeois Revolution and Transition to Capitalism, İçinde: A L Beier, D Cannadine ve J M Rosenheim (der.), *The First Modern Society: Essays in English History in Honour of Lawrence Stone* (Past and Present Publications), Cambridge: Cambridge University Press, 271-304.
- Brenner R (2007). Property and Progress: Where Adam Smith Went Wrong, İçinde: C Wickham (der.), *Marxist History-Writing for the Twenty-First Century*. Oxford: Oxford University Press, 49-111.
- Brewer A (2008). Adam Smith's Stages of History, *Bristol University Discussion Paper No. 08/601*, 1-25. <https://core.ac.uk/download/pdf/7352596.pdf>, Son erişim tarihi, 8 Ocak 2020.
- Burke P (2000). *Tarih ve Toplumsal Kuram*. Çev. M.Tunçay, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Callinicos A (2004). *Toplum Kuramı: Tarihsel Bir Bakış*. Çev. Y Tezgiden, İstanbul: İletişim.
- Carr E H (1994). *Tarih Nedir*. Çev. M G Gürtürk, İstanbul: İletişim.
- Çiğdem A (2003). *Aydınlanma Düşüncesi*. İstanbul: İletişim.
- Dobb M (1973). *Theories of Value and Distribution since Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Ege R (2010). Adam Smith'in François Quesnay Eleştirisi Üzerine, M Kara ve N E Aydınnonat (der.) *Görünmez Adam Smith*. İstanbul: İletişim, 85-112.
- Kaymak M (2020). Adam Smith'in Dört Aşamalı Tarih Kuramı Üzerine. *Mülkiye Dergisi*, 44 (2), 177-218.

- Ferguson A (1996). *An Essay on the History of Civil Society*. D Forbes, (Ed.), Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Heilbroner R L (1973). The Paradox of Progress: Decline and Decay in the Wealth of Nations, *Journal of the History of Ideas*. 34 (2): 243-262.
- Hobsbawm E J (1999). *Tarih Üzerine*. Çev. O. Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Hodgson G M (2001). *How Economics Forgot History: The Problem of Historical Specificity in Social Science*. London and New York: Routledge.
- Hont I (1983). The ‘Rich Country-Poor Country Debate in Scottish Political Economy’, I Hont ve M Ignatiev (der.) *Wealth and Virtue: The Shaping of Political Economy in the Scottish Enlightenment*. Cambridge: Cambridge University Press. 271-316.
- Hopfl H M (1978). From Savage to Scotsman: Conjectural History in the Scottish Enlightenment, *Journal of British Studies*. 17 (2): 19-40.
- Israel J (2018) *Radikal Aydınlanma ve Modern Demokrasinin Kökenleri*. Çev. A F Yıldırım, İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Jevons W S (2013). *The Theory of Political Economy*. London: Palgrave Macmillan.
- Kula V (2001). *The Problems and Methods of Economic History*. Leh dilinden çev. R Szreter, Aldershot: Ashgate.
- Lingberg C (2013). The Noble and Ignoble Savage, *Ethno Scripts*, 15 (1) <https://www.ethnologie.uni-hamburg.de/forschung/publikationen/ethnoscripts/es-15-1/es-15-1-lindberg.pdf>, Son erişim tarihi, 08.12.2019.
- Marx K (1979). *Felsefənin Səfaleti*. Çev. A Kardam, Ankara: Sol Yayıncılıarı.
- Marx K (1993). *Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı*. Çev. S Belli, Ankara: Sol Yayıncılıarı.
- Marx K (2013). *Grundrisse: Ekonomi Politiğin Eleştirisinin Temelleri (Ham Taslak)*, 1857-1858. I. Kitap. Çev. A Gelen, Ankara: Sol Yayıncılıarı.
- Marx K ve Engels F (2013). *Alman İdeolojisi*. Çev. T Ok ve O Geridönmez, İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Meek R L (1967). The Scottish Contribution to Marxist Sociology, İçinde: R L Meek, *Economics and Ideology and Other Essays*. London: Chapman and Hall, 34-51.
- Meek R L (1973). Introduction, İçinde, R L Meek (der. ve Fransızca'dan Çeviren) *Turgot on Progress, Sociology and Economics*. London: Cambridge University Press, 1-40.
- Meek R L (1977). Smith, Turgot, and the ‘Four Stages’ Theory, İçinde: R L Meek, *Smith, Marx, & After: Ten Essays in the Development of Economic Thought*. Springer: Boston, MA, 18-32.
- Montes L (2003). Smith and Newton: Some Methodological Issues Concerning General

- Economic Equilibrium Theory, *Cambridge Journal of Economics*. 27 (5): 723-747.
- Montesquieu (2017). *Kanunların Ruhu Üzerine*. Çev. B Günen, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayıncıları.
- Özel H (2011). Evrim, İktisat ve Sosyal Teori: Aykırı Yol Arkadaşları?, M Kaymak ve A Şahinöz (der.) *Darwin ve Evrimsel İktisat Sempozyumu*, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayıncıları, 67-83.
- Perelman M (2000). *The Invention of Capitalism: Classical Political Economy and the Secret History of Primitive Accumulation*. Durham and London: Duke University Press.
- Philipson N (1981). The Scottish Enlightenment, İçinde: R Portes ve M Teich (der.), *The Enlightenment in National Context*. Cambridge: Cambridge University Press., 19-40.
- Pascal R (1938). Property and Society: The Scottish Historical School of the Eighteenth Century, *Modern Quarterly* 1 (2): 167-179.
- Pocock J G A (2006). Adam Smith and History, İçinde: K Haakonssen (der.), *The Cambridge Companion to Adam Smith*. Cambridge: Cambridge University Press, 270-287.
- Robertson J (1997). The Scottish Contribution to the Enlightenment, University of London, School of Advanced Study, Institute of Historical Research E Seminars in History, https://sas-space.sas.ac.uk/4408/1/The_Scottish_Contribution_to_the_Enlightenment_by_John_Robertson_Institute_of_Historical_Research.pdf, Son erişim tarihi, 31.10.2019.
- Schumpeter J A (2006). *History of Economic Analysis*, London: Routledge.
- Smith A (1976). *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*. R H Campbell ve A Skinner, (der.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Volume I ve II. Oxford: Oxford University Press.
- Smith A (1978). *Lectures on Jurisprudence*. R L Meek, D D Raphael ve P G Stein, (der.) The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Vol. V., Oxford: Oxford University Press.
- Smith A (1984). *The Theory of Moral Sentiments*. A L Macfie ve D D Raphael (der.), The Glasgow Edition of the Works and Correspondence of Adam Smith, Indianapolis: Liberty Fund.
- Skinner A (1982). A Scottish Contribution to Marxist Sociology?, I Bradley ve M Howard (der.), *Classical and Marxian Political Economy: Essays in Honour of Ronald L. Meek*. Palgrave Macmillan: London, 79-114.
- Steward D (1980). Account of the Life and Writings of Adam Smith LL.D, İçinde: W P D Wightman, J C Bryce, and I S Ross (der.), *Essays on Philosophical Subjects with Dugald Stewart's Account of Adam Smith*. The Glasgow Edition of the Works and

- Correspondence of Adam Smith, Volume III, Oxford: Oxford University Press.
- Swingewood A (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi*. Çev. O Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat.
- Timur T (2011). *Felsefe, Toplum Bilimleri ve Tarihçi*. İstanbul: Yordam Kitap.
- Tosh J (1997). *Tarihin Peşinde: Modern Tarih Çalışmasında Hedefler, Yöntemler ve Yeni Doğrultular*. Çev. Ö Arıkan, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Voltaire F-M A (1733). *Letters on England*, <http://www.gutenberg.org/files/2445/2445-h/2445-h.htm>, Son erişim tarihi, 30.01.2019.
- Voltaire F-M A (2000). Tarih, İçinde: Denis Diderot ve Jean Le Rond D'Alembert, (der.), *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*. Çev. S Hilav, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 276-279.
- Venturi F (1971). *Utopia and Reform in the Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Westfall R (2000). *Modern Bilimin Oluşumu*. Çev. İ H Duru, Ankara: TÜBİTAK.
- Wood E M (2012). *Kapitalizmin Arkaik Kültürü Eski Rejimler ve Modern Devlet Üstüne Tarihsel Bir Deneme*, Çev. O Köymen, İstanbul: Yordam.